

**ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА**

ПИЛИПИШИН ПАВЛО БОГДАНОВИЧ

УДК 340.12

**КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ІНДИВІДУАЛІЗМУ
У КЛАСИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА**

12.00.12 – філософія права

РЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Хмельницький – 2022

Дисертація є рукописом.

Роботу виконано на кафедрі теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова

**Науковий
консультант:**

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
ОМЕЛЬЧУК Олег Миколайович
Хмельницький університет управління та права
імені Леоніда Юзькова, ректор

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор
БЛІХАР В'ячеслав Степанович,
Львівський державний університет внутрішніх
справ, директор Інституту управління,
психології та безпеки

докторка юридичних наук, професорка
ГУРАЛЕНКО Наталія Анатоліївна,
Чернівецький національний університет імені
Юрія Федьковича, завідувачка кафедри
людських прав

докторка юридичних наук, професорка
РОМАНОВА Альона Сергіївна,
Національний університет «Львівська
політехніка», професорка кафедри теорії права
та конституціоналізму

Захист відбудеться «04» березня 2023 р. о 10⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 70.895.02 у Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова за адресою: 29000, м. Хмельницький, вул. Героїв Майдану, 8, конференц-зал (ауд. 907).

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова за адресою: 29000, м. Хмельницький, вул. Героїв Майдану, 38.

Учена секретарка
спеціалізованої вченої ради

Олена ЧЕРНЯК

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Трансформаційні процеси нинішнього світобуття є віддзеркаленням «трансперсонального феномена» у світі і в українському суспільстві із утвердженням західних правових цінностей та взірців соціальної поведінки, заснованих на такому неоднозначно вимірному стереотипі, як індивідуалізм. Упродовж усієї історії у людства було прагнення здобути критично важливе знання і розуміння того, що є найбільшою цінністю – життя людини, її самореалізація, власна воля, свобода чи людська гідність.

Мотиваційна складова нашого дослідження – це встановлення філософсько-історичних маркерів правового позитиву, а також деструкції у свідомості людства, які позначились на відсутності однастайності у референції індивідуалізму, спричинилися аж до проявів диктату та появи вождизму.

У встановленні нової політичної та економічної реальності європейського індивідуалізму ключову роль відіграє розрізнення колективістських і індивідуалістських культур (Г. Хофстеде), заглиблення у «крос-культурну психологію» націй і народностей, осягнення і засвоєння ціннісного спадку і новацій та утвердження «самості» в контексті онтологічної своєчасності формування індивіда як основної цінності суспільства для сучасної адекватної поведінковості.

Проблеми обґрунтування філософського бачення складних процесів індивідуалізму у сучасній проекції (афективна та інтелектуальна автономія, егалітаризм та ін. за Шварцом) зводяться до прихованої іманентизації, що потребує відкриття витоків цього унікального філософсько-правового явища, його сенсів та артикуляцій у сутності ціннісних основ буття людини. Їхнє визрівання сягає витоків стародавніх міфів та атомістичних теорій, середньовічної теології та схоластики, протестантизму та раціонального Просвітництва, натуралістично-метафізичних концепцій Нового часу та моралізму Німецької класичної філософії.

Ідея індивідуалізму репрезентується у світлі філософсько-правової рефлексії як принципової підстави для формування національної правової культури та виникнення, за словами Агатангела Кримського «монадної особистості», яка репрезентує свою національно-ментальну культуру.

Індивідуалізм – це постійна сутність в історії філософсько-правової думки, однак, вона позначена і сутнісними змінними властивостями. В історії філософії права констатовані різноманітні соціальні, культурні, політичні, правові форми індивідуалізму, які згодом трансформувалися у сучасні концепції цього феномена та стали топосом розвитку різних історичних видів індивідуалізму. Відтак, індивідуалізм в ході історичного еволюційного процесу відтворив різноманітні суб'єктивні компоненти і цінності, принципи, норми, які були притаманні конкретному історичному періоду, чим акумулював аксіологічні, феноменологічні, антропологічні, соціокультурні вартісні атрибути і модули «самості», які втілились в різні історичні види праматерії як начала матеріального і духовного індивідуалізму.

Ціннісні засади індивідуалізму сягають глибинних світоглядних засад мислення, а також виходу за межі його існування, а саме у філософсько-правову класику, в якій зароджуються психологічно виразні ідеї, без яких він не постав би у сформованій повноцінній філософсько-правовій течії. Саме через класичну філософію права візуалізується історичний досвід осмислення причинно-наслідкових проблем людства та становища індивіда у сучасному світі, наявності прихованих резервів для власного розвитку. У зв'язку з недостатньо вивченою класичною філософією права тенденції до розширення сфер індивідуального впливу, унеможлиблюється сучасне панорамне відображення його смислової всесторонності і багатогранності. Позиціонується необхідність детального філософсько-правового осмислення логосу людини у світі у ракурсі філософсько-історичного процесу. Важливо визначити місце людини у суспільстві на кожному етапі її розвитку, адже такий науковий правовий діалог резонує із сучасним місцем людини, сенсом її життя, змістовним характером залежності всіх перспектив суспільних зв'язків та відносин з метою подолання у тому числі і новоявленого квієтизму, тобто пасивного людського безчасного ставлення до реальності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затверджених Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р., у межах науково-дослідної роботи кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права «Теоретико-історичні проблеми розвитку держави і права» на 2017-2023 роки (номер державної реєстрації 0117U000103), що є складовою наукової теми Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова «Управлінські та правові засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» на 2013–2016 роки (державний реєстраційний номер 0108U008927) та на 2017-2026 роки (державний реєстраційний номер 0117U000103).

Тему дисертації затверджено вченою радою Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова (протокол № 12 від 21 червня 2019 року).

Мета і завдання дослідження. *Метою дисертації* є концептуальне розкриття наукового погляду на виникнення та розвиток індивідуалізму у класичній філософії права.

Для досягнення цієї мети в роботі поставлені такі завдання:

- визначити стан дослідження феномена індивідуалізму та перспективні еволюційні обґрунтування у класичній філософії права;
- обґрунтувати методологічні засади дослідження індивідуалізму у класичній філософії права;
- розкрити античний світогляд як філософсько-правову рефлексію витоків індивідуалізму;
- проаналізувати дофілософську традицію у пошуку інакшості;

- розглянути політично-правову систему грецьких міст-держав та пошук людиною особистої автономії;
- охарактеризувати досократичний період як трансформацію свідомості людини з родової до індивідуальної;
- дослідити класичну філософію Античності як прорив у розвитку індивідуалістичних тенденцій у філософії права;
- визначити індивідуалізм на тлі епохи еллінізму: перехід від грецької правової культури до римської;
- виявити становлення новітніх ознак індивідуалізму в середньовічній Європі через переосмислення античних традицій;
- проаналізувати утворення індивідуалізму у Середньовіччі в контексті філософсько-правових принципів;
- розглянути розкриття християнського індивідуалізму в філософсько-правових поглядах видатних мислителів середньовічної епохи;
- здійснити аналіз гуманістично-антропоцентричного спрямування ренесансних аксіологічних новацій в індивідуалізмі;
- вирізнити філософсько-правову культурну поляризацію індивідуалізму мислителями епохи Відродження;
- відтворити Реформацію як успадкований ренесансний феномен і його традицію в індивідуалізмі;
- проаналізувати основи індивідуалістичних концепцій у «столітті геніїв»;
- здійснити аналіз індивідуалізму як основи культурної матриці доби Просвітництва;
- розкрити філософсько-правові ідеї людини, що самовизначається, як основну догматичну новацію Просвітництва;
- здійснити розгляд в Німецькій класичній філософії людини як креативної істоти, що впливає на світ і конструює його;
- виявити автономного індивіда, наділеного «трансцендентальною» свободою, у філософсько-правових ідеях Канта;
- сформулювати інтерпретацію індивідуалізму в філософсько-правових ідеях німецьких класиків.

Об'єктом дослідження є сфера суспільних відносин, в якій виникає і реалізується індивідуалізм як філософсько-правова течія.

Предметом дослідження є індивідуалізм у класичній філософії права.

Методи дослідження обрані, виходячи із завдань, поставлених у роботі, із урахуванням об'єкта і предмета дослідження. У дослідженні використовувався методологічний прийом, що побудований на протиставленні класики та посткласики, котрий дозволив зауважити особливості розвитку та формування індивідуалізму у класичній філософії права. Завдяки цьому підходу встановлено, що індивідуалізм – новаторська філософсько-правова течія, яка спирається на попередні філософсько-правові ідеї. Індивідуалізм, будучи філософсько-правовою категорією, як і саме право, є історично

зумовленим феноменом, якому притаманний принцип розвитку. На основі згаданого принципу стверджено, що індивідуалізм перебуває у постійному вдосконаленні, зазнає постійних змін. Особливою ознакою, яка впливає з принципу розвитку, є його наступальність, що означає зв'язок між різними етапами індивідуалізму та гарантує його безперервність.

У ході всього дослідження простежується застосування історичного, цивілізаційного та синергетичного підходів. Історичний підхід до осмислення значень природноправових категорій вимагає, зокрема, урахування змін історичних типів філософування та їх соціокультурної зумовленості. Класична філософія права розвивалась за цивілізаційним підходом, їй притаманні як хаос, так і прогрес, а тому індивідуалізм весь цей час перебував то у розвитку, то в занепаді. Звідси, індивідуалізму, як і класичній філософії права притаманний спіралеподібний розвиток, який акумульовано саме через синергетичний підхід. Окрім того, в процесі дослідження свою дієвість виявили наступні методи:

- *порівняльний*, який дозволив визначити подібність і відмінність різновидів індивідуалізму, які утворилися у різні історичні періоди;

- *логічний* – засобами якого доведено, що індивідуалізм є результатом розвитку історичного процесу, під час якого створювалися відповідні умови його послідовного і закономірного існування;

- *системний* - його роль полягає у дослідженні індивідуалізму як системи, тобто як цілого, складеного з частин, сукупності взаємозв'язаних елементів, цілісності; за допомогою системного принципу у дослідженні була здійснена класифікація індивідуалізму та його елементів, тобто їх розподіл за класами, видами тощо;

- *діалектичний*, яким доведено причини виникнення та розвитку індивідуалізму, вказано на ті катализатори, які стали ключовими для встановлення даної філософсько-правової категорії;

- *аксіологічний* довершує всю сукупність підходів до аналізу, оскільки всі елементи індивідуалізму фактично визнано сьогодні правовими цінностями.

Наукова новизна отриманих результатів визначається насамперед тим, що дисертація є першим новаційним в українській філософії права монографічним дослідженням індивідуалізму у його класичному вимірі. Особистим внеском автора є філософсько-історичне пізнання індивідуалізму, класифікація індивідуалізму відповідно до філософських й історичних етапів та формування особливостей поступального розвитку цієї філософсько-правової течії на кожному з них.

У дисертації обґрунтовуються нові в концептуальному плані і важливі для практики поняття, положення і висновки, одержані особисто здобувачем, які виносяться на захист:

уперше:

- 1) доведено, що прояв ставлення індивіда до своїх внутрішніх відчуттів, свого «я», соціальних і релігійних норм, універсальних структур життя спостерігався значно раніше, ніж побутувало уявлення про самоусвідомлення, це дало підставу виявити так званий «протоіндивідуалізм»;

2) досліджено, що в гомерівському епосі містяться перші джерела ідеї індивідуалізму, коли індивідуальна свідомість виходить за межі колективного мислення роду;

3) встановлені принципи теологічного права, які посприяли виникненню індивідуалізму в християнську епоху (християнський індивідуалізм), а саме: теоцентризм, креаціонізм, антропоцентризм, гуманізм, персоналізм, рівність та справедливість, відповідальність та свобода волі;

4) запропоновано означити філософсько-правові принципи гуманістичного індивідуалізму: гуманізм, антропоцентризм, деїзм та паритетність, самоцінність, суверенність, автономність, самопізнання, натуралізм, гармонійність, раціоналізм, моральність, свобода та відповідальність, толерантність;

5) виявлено, що, висунувши гасло мирського активізму у вигляді трудової діяльності, відповідального ставлення до своєї праці, справи як головного земного обов'язку, Лютер став засновником специфічного виду індивідуалізму – індивідуалізму у вигляді трудової протестантської етики (трудоий індивідуалізм);

б) встановлено, що, епоха Нового часу, відкривши принцип індивідуальної свободи, який є одним із найголовніших принципів індивідуалізму – розвернула зацікавлення до природних прав людини, місця людини у державі, взаємозв'язку громадянина і держави. Новий атомічний індивідуалізм (індивідуалізм, відповідно до якого людина – це атом, який є автономний, незалежний, самобутній) перевернув державно-правове життя, змінив свідомість тогочасної людини, трансформував правове мислення суспільства;

7) доведено, що індивідуалізм у німецькій класичній філософії – це дуалістичний індивідуалізм, оскільки у вирішенні практично будь-якого питання у ньому наявні суперечливі тенденції, що також сприяло спробам або штучно розділяти ці тенденції, або по-новому синтезувати їх.

удосконалено:

8) теоретичні погляди на індивідуалізм в історичній ретроспективі та встановлено два важливі факти його філософсько-правового розгляду:

а) порівнювати індивідуалізм можна завжди двояко. Перший шлях – це порівняння індивідуалізму через призму теперішнього правового розуміння. У такому випадку завжди віднайдемо ознаки, які свідчать про «недорозвиненість» цього правового явища. Другий шлях – це порівняння розуміння індивідуалізму з попередніми епохами. У разі такого порівняння завжди віднайдемо аргументи на користь розвитку цього філософсько-правового явища;

б) дуалізм поглядів і думок був притаманний будь-якій епосі. Тому завжди можемо аргументувати як на користь існування індивідуалізму, так і навпаки;

9) теоретичні підходи щодо виявлення в античній філософії кількох основних етапів у філософсько-правовому осмисленні проблем людини: перший етап – дофілософська традиція; другий етап - розпад старого родового

ладу у грецьких містах-державих, процвітання рабовласництва та трансформація попередніх традицій; третій етап – досократичний, пов'язаний з розвитком двох філософсько-правових шкіл: атомізму та софізму; четвертий етап пов'язаний з життям і діяльністю таких видатних грецьких філософів, як: Протагор, Сократ, Платон і, особливо, Аристотель; п'ятий етап - елліністичний, коли з'являється низка філософсько-правових шкіл: академіки (платонівська Академія), стоїки, епікурейці, кініки тощо;

10) філософсько-правову тезу, що атомізм та софізм здійснили своєрідний «прорив» в історії філософії права, адже без їх існування неможливувалася б практична реалізація індивідуалізму в подальшому;

11) розуміння того, що індивідуалізм в епоху Середньовіччя можна було б назвати християнським або релігійно-прагматичним. Очевидним є той факт, що релігійно-прагматичний індивідуалізм не наділений «класичними» ознаками сучасного індивідуалізму, а тому його розуміння відмінне від теперішнього;

12) твердження, що у формуванні гуманістичного індивідуалізму найбільшу роль зіграли гуманізм та антропоцентризм, які посприяли щоб у новому типі індивідуалізму первинними були принципи самоцінності людини, гармонійність, згідно якими бажання людини чи то духовні, чи матеріальні є у центрі всього;

13) тезу про присутній пріоритет раціонального у добі Просвітництва, що означає пріоритет людського розуму, де розум має безмежні можливості та здатен убезпечити внутрішньою свободою людину. Тому на перший план висувається поширення обов'язковості постійного розвитку мислення та пропагування наукових знань. У результаті запропоновано: індивідуалізм в епоху Просвітництва вважати раціональним індивідуалізмом, якому притаманна система властивостей, пов'язаних зі змінами у людській свідомості, свободою, рівністю, природними та індивідуальними правами людини, приватними інтересами людини та суспільно-правовими змінами;

14) розуміння того, що класична німецька філософія до аналізу взаємозв'язку людини і світу підходить якісно по-новому, осмислюючи людину, насамперед, як активну істоту, що впливає на світ і конструює його.

дістали подальшого розвитку:

15) філософсько-правові ідеї софізму та подальший їх розвиток у філософії права Сократа – це розквіт індивідуалізму, адже відповідно до їх уявлень людина – головний чинник у розвитку держави і права. Принцип самоцінності індивідуального «Я» є основним принципом для цього етапу. Аристотель та Сократ закріпили за людиною моральний авторитет перед законом та державою. Вперше розкривається не лише внутрішній світ людини, відстоюється її автономія та незалежність, а й розширюються філософсько-правові уявлення про свободу, рівність, справедливість;

16) дослідження фундаментальних ідей Античності, які стали основою ренесансного індивідуалізму, а саме: філософсько-правові ідеї гармонійності природи людини; ідеї звернення до природних основ людини; філософсько-

правова ідея поєднання природного і розумово-духовного начал в людині; ідея самоцінності, гідності та автономії людини;

17) дослідження правової ідеології епохи Відродження, яка здійснила прорив у формуванні нового філософсько-правового мислення, фундаментом якого є розуміння того, що індивідуальне судження є основою філософсько-правової істини і в її виявленні величезну роль відводиться особистості, адже вона є суб'єктом дійсності та права. Підваленою правової культури Відродження є усвідомлення людиною своєї індивідуальності, права на власну самобутність, самосвідомість, життєвий простір, реалізацію себе і доступ до благ світу;

18) дослідження узгодження суспільних та індивідуальних інтересів через розкриття філософсько-правової позиції М. Монтеня, який, продовжуючи лінію паритетності, висунув своє бачення. З одного боку, на його думку, людина не повинна надавати пріоритет власним інтересам незважаючи ні на що, але, з іншого боку, підпорядковуючи своє життя суспільним нормам та інтересам не має розчинятися у суспільному життєвому вирі. Отже, особистісні інтереси не повинні зазнавати шкоди від суспільних;

19) дослідження епохи Реформації та встановлення основного підсумку цієї доби – звернення до гідності та самостійності особистості. Філософсько-правове вчення Реформації започаткувало нову ідеологію, згідно з якою людина почала самостійно мислити, мати можливість для самовизначення, дбати про власні інтереси та вигоди;

20) дослідження філософсько-правового мислення Нового часу, яке відчуло на собі вплив натуралістичних поглядів, атомістично-механістичного мислення, де людина – це природна істота і за законом природи має право відстоювати своє життя, свободу і власність. У результаті відбувається атомізація суспільства, де кожна людина – індивід (самостійний атом);

21) дослідження філософсько-правових та догматичних новацій у епоху Просвітництва, котрі впливали на утвердження індивідуалізму, зокрема: утворення природних прав людини та їх нормативне закріплення; акцентування на необхідності в самопізнанні, самооцінці та самоствердженні; розкріпачення самосвідомості людини; організація активного, діяльнісного ставлення до світу; акцентування на вільній, здатній до самовизначення особистості; декларування рівності соціальних можливостей та права кожного громадянина реалізувати свої природні індивідуальні нерівності; забезпечення вільного вияву індивідуальної ініціативи; формування нової системи цінностей, яка стала позитивно зверненою до людини; утвердження державно-правового ідеалу; порядок створення демократичних форм правління;

22) дослідження філософії Канта, який навів такі індивідуалістичні ідеї: все у світі має значення лише як засіб, і тільки людина – мета сама в собі; людина є моральною особою, наділеною гідністю, автономією та незалежністю; людина є законодавцем теоретичної та практичної діяльності; людині притаманне виведення з актів суб'єктивності доказів існування зовнішнього світу; будь-якій дії передуює не людина, а свобідна воля, яка є носієм

індивідуалізму; основою моралі є почуття провини, трансцендентальним, глибинним джерелом якої є свобода волі; засвідчення тотожності вільної волі з моральним діянням та рівнозначних моральних можливостей та; розкриття буття як продукту творчої свободи людини, її діяльності; людина є особистістю завдяки наявності у неї самосвідомості; людські дії мають бути моральними та полягати в злагоді з апіорним обов'язком, своєю чергою, розум їй нагадує про необхідність слідувати надприродним вимогам обов'язку; духовність є основою моральності, практичного розуму, яка виявляється внутрішньою єдністю нематеріальності особистості; обґрунтування вільного самовизначення індивіда як прояв всезагального, розумного, морального, трансцендентального начала, однією з вимог якого постає сумісність свободи дії індивіда зі свободою дії кожного іншого.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що висновки та пропозиції, викладені у роботі, можуть бути використані у:

– *науково-дослідній роботі* – для більш ґрунтовного дослідження індивідуалізму у філософії права;

– *заколотворчості* – для вдосконалення чинного права в частині індивідуальних прав людини;

– *правореалізації* та правозастосуванні – для підвищення ролі індивідуального інтересу у громадянському суспільстві;

– навчальному процесі – при викладанні в юридичних та інших гуманітарних навчальних закладах таких курсів, як «Філософія права», «Загальна теорія держави та права», «Соціологія права» (*Акт впровадження у діяльність Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова від 04 листопада 2022 р.* (Додаток Б).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є дослідженням, що виконано автором самостійно. Дисертація не містить ідей або розробок, що належать співавторам, з якими здобувач опублікував статті в наукових виданнях, проіндексованих у базі даних Scopus і Web of Science. У співавторстві здобувач опублікував такі наукові праці: «Formation of the Philosophy of Law of Ukraine and the USA under the Influence of Individualist Views: A Consideration through History Aspect», в якій здобувач розкрив природу концепції індивідуалізму у філософії права, порівняв його роль у формуванні правової системи України та Сполучених Штатів Америки; «Features of legal regulation of human rights in armed conflicts», в якій здобувач обґрунтував індивідуалістичний підхід до розуміння прав людини як засадничий для їх забезпечення в процесі збройних конфліктів, зокрема на території України; «Violations of human rights by war crimes: theory and practice», в якій здобувач довів методологічну цінність індивідуалізму для удосконалення гарантування прав людини, порушуваних, у тому числі, воєнними злочинами; «Legal regulation of the financial and economic security of Ukraine», в якій здобувач з'ясував значення концепції індивідуалізму для розв'язання проблем правового регулювання фінансово-економічної безпеки України, а саме, в частині виявлення меж державного втручання в економіку; «Economic and legal justification of the methodological approach to the

assessment of the state of budget and tax security of Ukraine», в якій здобувачем виявлено можливі шляхи впливу концепції індивідуалізму на економіко-правове обґрунтування оцінки стану бюджетної та податкової безпеки України.

Усі наукові положення, що винесено на захист, отримані автором самостійно.

Апробація матеріалів дисертації. Основні висновки та узагальнення дослідження оприлюднено на таких наукових заходах: Міжнародна науково-практична конференція *«Актуальні проблеми прав людини, держави та вітчизняної правової системи»* (м. Дніпро, 3–4 квітня 2020 р.); Міжнародна науково-практична конференція *«Пріоритети розвитку юридичних наук у XXI столітті»* (м. Одеса, Україна, 10–11 квітня 2020 р.); Міжнародна науково-практична конференція *«Сучасний стан і перспективи розвитку держави і права»* (м. Львів, 19–20 червня 2020 р.); Шоста всеукраїнська мультидисциплінарна конференція *«Чорноморські наукові студії»* (м. Одеса, 15 травня 2020 р.); Міжнародна науково-практична конференція *«Особливості розвитку законодавства України у контексті євроінтеграційних процесів»* (м. Харків, 5–6 червня 2020 р.); Міжнародна науково-практична конференція *«Сучасне правотворення: питання теорії та практики»* (м. Дніпро, 5–6 червня 2020 р.); Міжнародна науково-практична конференція *«Актуальні питання правової теорії та юридичної практики»* (м. Одеса, Україна, 7–8 серпня 2020 р.); Міжнародна науково-практична конференція *«Юридичні науки: проблеми та перспективи»* (м. Запоріжжя, 26–27 червня 2020 р.); Міжнародна науково-практична конференція *«Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина»* (Запоріжжя, 26–27 червня 2020 р.); Міжнародна науково-практична конференція *«Актуальні питання реформування правової системи України»* (м. Дніпро, 3–4 липня 2020 р.); Міжнародна науково-практична конференція *«Правове регулювання суспільних відносин: актуальні проблеми та вимоги сьогодення»* (м. Запоріжжя, 24–25 липня 2020 р.); Міжнародна науково-практична конференція *«Особливості розвитку законодавства України у контексті євроінтеграційних процесів»* (м. Харків, 31 липня – 1 серпня 2020 р.); Міжнародна науково-практична конференція *«Шляхи вдосконалення нормативно-правової бази України як основи сталого розвитку суспільства»* (м. Харків, 4–5 вересня 2020 р.); Міжнародна науково-практична конференція *«Актуальні проблеми реформування системи законодавства України»* (м. Запоріжжя, 29–30 січня 2021 р.); Міжнародна науково-практична конференція *«Пріоритетні напрямки розвитку правової системи України»* (м. Львів, 29–30 січня 2021 р.); Міжнародна науково-практична конференція *«Реформування національного та міжнародного права: перспективи та пріоритети»* (м. Одеса, Україна, 22–23 січня 2021 р.); Міжнародна науково-практична конференція *«Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства»* (м. Харків, 19–20 лютого 2021 р.); Міжнародна науково-практична конференція *«Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні»* (м. Одеса, Україна, 12–13 лютого 2021 р.); Міжнародна науково-

практична конференція «Право як ефективний суспільний регулятор» (м. Львів, 19–20 лютого 2021 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми правової системи та державотворення в Україні» (м. Запоріжжя, 26–27 лютого 2021 р.).

Публікації. Основні результати дисертації висвітлено в 47 наукових публікаціях, зокрема: в одноосібній монографії, у 21 статті у наукових фахових виданнях України, у 5 статтях у двох закордонних виданнях і одному вітчизняному, проіндексованих у базі даних Scopus, Web of Science, а також у тезах 20 повідомлень на науково-практичних конференціях, проведених в Україні.

Структура та обсяг дисертації зумовлені її метою та завданнями. До структури дисертації належать: вступ, 6 розділів, яким підпорядковано 20 підрозділів, висновки, список використаних джерел (445 найменувань) і два додатки. Загальний обсяг рукопису становить 454 сторінки, з них 384 сторінки основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми дослідження, її зв'язок з науковими програмами, планами, темами, визначено мету дослідження, його завдання, об'єкт, предмет, методологію, викладено наукову новизну та практичне значення результатів дослідження, наведено дані про їх апробацію і публікації здобувача, його особистий внесок, а також у ньому фігурують відомості про структуру та обсяг дисертації.

Розділ 1 «Основоположні засади філософсько-правового дослідження індивідуалізму в класичній філософії права» складається з двох підрозділів. У підрозділі 1.1. «*Стан дослідження феномена індивідуалізму на перспективні еволюційні обґрунтування у класичній філософії права*» обґрунтовано, що генеза ідей індивідуалізму у праві має глибоку сучасну актуалізацію. Проте, найсучасніші дослідження завжди повинні спиратися на минулий досвід. Оскільки ідея індивідуалізму не є новою, більше того має глибоке історичне коріння, завданням нашого дослідження був аналіз генези індивідуалізму у класичній філософії права. Саме у класичній філософії права були закладені всі сучасні ідеї, які стали домінуючими у сучасному європейському філософсько-правовому дискурсі. Більше того, ці ідеї лягли в основу цілого ряду як міжнародних, так і національних правових актів, які визначають людину найвищою соціальною цінністю.

У підрозділі 1.2. «*Методологічні засади дослідження індивідуалізму у класичній філософії права*» доведено, що індивідуалізм являється однією з найбільш актуальних проблем сьогодення у світовій та вітчизняній філософії права. Проте, ця тема є далеко не новою, оскільки формування ідей індивідуалізму пройшло досить довгий етап розвитку, в якому можна виділити чітко два етапи: класичний та посткласичний. У посткласичному періоді спостерігаємо вже сформовані філософсько-правові ідеї індивідуалізму, які знайшли своє втілення в таких ідеологіях, як: лібералізм, неолібералізм чи в

філософсько-правових течіях: персоналізм, інтерналізм, людиноцентризм тощо. Натомість, класичний період характеризується багатоманітністю ідей, зокрема: дуальністю, противорічівістю, оскільки в кожному історичному етапі сформувалося своє бачення ролі людини у особистісних та суспільних відносинах.

Для того щоб оцінити сучасні індивідуалістичні погляди необхідна філософсько-правова рефлексія класичного періоду, без якої неможливо було б сформуванню цілісну картину щодо індивідуалізму. Уявлення про людину мінялися відповідно до періоду історії розвитку всієї філософії права, з урахуванням світогляду, який був притаманний даному суспільству, політичного розвитку, суспільного ладу та багато інших факторів. Всі ці підстави мали вплив на індивідуалізм, який став домінуючою течією у посткласичному періоді. Мета звернення до класичного періоду – довести, що індивідуалізм включає в себе традиційні цінності, які були основою всієї людської цивілізації, а не лише в останні три сторіччя.

Розділ 2 «Зародження гуманістичного світогляду в епоху античності як початок філософсько-правового осягнення індивідуалізму» складається із шести підрозділів, у котрих здійснено аналіз історичних засад індивідуалізму в епоху Античності. У підрозділі 2.1. *«Античний світогляд як філософсько-правова рефлексія витоків індивідуалізму»* доведено, що розгляд античного світогляду – це лише філософсько-правова рефлексія витоків індивідуалізму, які свідчили б про розвиток людини загалом, а такий розвиток відбувався, адже кожен наступний історичний період – це результат попередніх історичних надбань людства, який базується на самоусвідомленні людиною себе. Загалом ті науковці, які стверджують, що античний період – це прояв колективізму, деспотизму, поділу людей на вільних та рабів, де функціонують об'єктивні закони, природний світопорядок, діють патріархально-родові відносини з тотальною регламентацією поведінки через традиції, обряди, ритуали та звичаї, а загальне благо – індивідуальна мета кожного члена суспільства, мають слушність. Однак, якби в античний період не відбувалася корекція колективізму через пошук людиною себе, не відбувалася зміна родових відносин на суспільні, тоді суспільство як таке зникло б з лиця Землі.

У підрозділі 2.2. *«Дофілософська традиція як пошук своєї інакшості»* підсумовано, що дофілософська традиція, цікава тим, що людина вперше філософує в особі давньогрецьких мислителів про те, що є людське буття. У цьому сенсі філософія як тип світогляду «відкрила», «винайшла» тему людини як ключову детермінанту антропології у філософії права. Таке відкриття відбувалося спершу у гомерівському епосі, однак це дало поштовх до усвідомлення свого «я» у філософії права і простою людиною, а не лише гомерівському герою. Епічні герої, на відміну від людини міфологічної епохи, вже наділені особистісними рисами. Епічна свідомість допускає те, що людині не завжди відома доля, а тому вона може діяти з огляду на власні інтереси, ставлячи перед собою власні цілі. Епічні герої відрізняють себе від навколишнього світу, ставлять перед собою індивідуалізовану мету, прагнуть

до її досягнення через вольову участь, іншими словами, вони здатні до самовизначення, тому саме тут і починається історія розвитку уявлень людини про її індивідуальність у філософії права.

У підрозділі 2.3. *«Політично-правова трансформація грецьких міст-держав та пошук людиною особистої автономії»* констатовано, що у полісі-державі окремий індивід здатний приймати рішення, які стосуються не лише його особистості, але й інтересів держави. На цьому етапі індивід здійснює пошук особистої автономії, шукає внутрішню незалежність шляхом відмови від готових зразків правової поведінки та створення власних правових орієнтирів. Це посприяло не лише появі індивідуальної свободи, яка, безсумнівно, є ключовою не лише у індивідуалізмі, але й дозволило здійснити поворот всієї філософії права до антропологічної моделі права. Водночас поняття «людина» підміняється поняттям «громадянин», адже в цей період людина – істота, все ще необхідна складові космосу, а полісні цінності є детермінантами її особистісного світу.

У підрозділі 2.4. *«Досократичний період – трансформація свідомості людини з родової до індивідуальної»* доведено, що філософсько-правові погляди Епікура мають індивідуалістичне забарвлення, яке ми віднаходимо у його усвідомленні щастя, задоволення, насолоди. Його індивідуалістичні принципи є втіленням натуралізму, оскільки для людини є цілком природним прагнення до задоволення та уникнення страждань. Епікурейська ідеальна людина має власні, індивідуалістичні, міцні та обмірковані переконання. Ця людина є вільною та здатна на самостійні вчинки, проте бажання людини не повинні переростати в егоїстичні, де задоволення є самоціллю, а моральні норми не мають ніякого важелю впливу.

У підрозділі 2.5. *«Класична філософія античності як прорив у розвитку індивідуалістичних тенденцій у філософії права»* викладено наступне: найбільш вагомий внесок у розвиток ідей індивідуалізму здійснив Сократ, який розглядав людину як суб'єкт свідомого мислення. Саме Сократ не тільки відкрив у філософії індивідуалізм, але й здійснив поворот всієї історії до антропологічної теми, обґрунтувавши індивідуальне буття. Індивідуалізм Сократа проявляється через розуміння людини як істоти моральної, мислячої, здатної розділити прекрасне та потворне, зло і добро, істину та неправду тощо. Правильний вибір цінностей формує образ мислення, дає поштовх до самовдосконалення та пізнання людиною себе, – так вважає відомий мислитель.

У підрозділі 2.6. *«Індивідуалізм на тлі епохи еллінізму: перехід від грецької правової культури до римської»* виявлено, що представником цього періоду є школа стоїцизму, якій притаманні такі філософсько-правові погляди: відбувається індивідуальна диференціація відповідно до індивідуальних здібностей людини; людина дотримується законів свідомо; людина – істота розумна; суб'єктом людської духовності є душа; людина заглиблюється у внутрішній світ, здатна віднайти індивідуальні переконання до правової поведінки; державі необхідні громадяни-індивідуалісти, знавці своєї справи; індивід має можливість керуватися власним розумом та інтересами, має право

на незалежне самовизначення; усвідомлення людиною своєї самодостатності, внутрішнього «Я», автономії свободи; духовна свобода існує незалежно від соціального світу.

Розділ 3 «Історична динаміка вираження філософсько-правових ідей індивідуалізму у Середньовіччі» складається з трьох підрозділів. У підрозділі 3.1. *«Становлення нового індивідуалізму в середньовічній Європі через переосмислення античних традицій»* доведено, що окремі філософсько-правові античні положення стали основою християнського індивідуалізму, а саме: ідея звільнення людини від світу в період еллінізму; античне вчення про душу; уявлення про державу як про якийсь організм; положення про високу значимість закону для влаштування нормального державного життя; філософсько-правові погляди на справедливість, які стали основою для християнського розуміння права та справедливості; взаємозв'язок Бога та буття; положення про правильні і неправильні державні форми і про їх кругообіг; ідея розуміння «людина – результат природи» доповнилася божественною основою; ідея природного права як норми, що впливає з природи речей; філософсько-правові ідеї римського права, які стали основою християнського позитивного права.

У підрозділі 3.2. *«Утворення індивідуалізму у Середньовіччі в контексті філософсько-правових принципів»* встановлено, що попри втілення таких принципів Середньовіччя у праві як: теоцентризму, креаціонізму, антропоцентризму, гуманізму, персоналізму, рівності та справедливості, відповідальності, принцип свободи був розвинутий недостатньо. Така несформованість полягає у її цілковитій залежності від християнства. Так, дійсна свобода особистості носить неусвідомлений характер, її зміст перекручувався теологією. В епоху Середньовіччя свобода переноситься виключно в сферу духу і виявляється монополією божественного провидіння. Вона повинна бути в гармонії з ідеалом духовного життя, який висувала християнська церква та розумілася тільки як відповідальність за свої вчинки.

У підрозділі 3.3. *«Розкриття християнського індивідуалізму в філософсько-правових поглядах видатних мислителів середньовічної епохи»*, виявлено спільність у поглядах Августина Блаженного і Томи Аквінського, щодо теми «індивідуалізму». Спільність їхніх філософсько-правових поглядів на індивідуалізм полягає у такому: Бог – це особа, персону, вище та абсолютне благо; людина створена за образом та подобою Божою, тому вона неповторний індивід, особистість; індивідуалізм проявляється через індивідуальність людської душі – душа індивідуалізує тіло, роблячи його особливим та неповторним; ідея індивідуальності розкривається через призму Божої справедливості; індивідуалізм знаходить свій прояв через гідність, свободу, волю як особливості природного права; мета людського життя – щастя, яке полягає у пізнанні Бога і випробовуванні душі; людина наділена сумлінням, яке повинне контролювати людську поведінку.

Розділ 4 «Розкриття власного «Я» та утвердження гідності та самостійності людини в епоху Відродження і Реформації» складається з

трьох підрозділів. У підрозділі 4.1. «Гуманістично-антропоцентричне спрямування ренесансних аксіологічних новацій в індивідуалізмі» підсумовано, що гуманістично-антропоцентричні філософсько-правові ідеї стали підґрунтям для: перенесення філософсько-правових проблем з онтологічної сфери в етичну; розкриття гармонійної єдності божественного і природного, духовного та матеріального начал; вільного волевиявлення природних людських думок і почуттів; можливості діяти згідно з вказівками власного розуму; визначення ідеалу людини через особисті чесноти, благородство та особисту відповідальність; розрізнення природного від духовного в людині; раціонально-морального самовизначення індивіда; обґрунтування особистої та зовнішньої свободи людини; вироблення антропологічного способу мислення про соціально-правове буття; тлумачення прав і свобод людини і громадянина; розвитку природного права; соціальної рівності та законності; захисту гідності особистості, її свободи відстоювання всебічного розвитку; відкриття індивідуальності як соціально-правового атома; виникнення поняття «особистість».

У підрозділі 4.2. «Філософсько-правова культурна поляризація індивідуалізму мислителями епохи Відродження» підкреслено, що в епоху Відродження людина проголошується центром світобудови. Цей процес, вже за своєю суттю, не міг не супроводжуватися емансипацією людини – особистої та зовнішньої свободи людини-творця. Початок формування цієї умови і було покладено титанами епохи Відродження, адже саме з цього часу, вважаємо, є всі підстави говорити про культурну поляризацію соціокультурного розвитку людства. Було окреслено декілька важливих філософсько-правових поглядів М. Монтеня, які мали безумовний вплив на гуманістичний індивідуалізм: людина є самоцінною, самодостатньою та автономною, прагне до самостійного визначення долі та права на самостійне життя; диктат звичаїв та традицій, як умови соціальної стабільності, змушує людину до протиприродних поглядів та вчинків і позбавляє її здатності до самостійного вчинку; гармонійність суспільних та приватних інтересів – коли суспільні інтереси не завдають шкоду приватним, індивід не розчиняється у суспільному життєвому вирі, а власні інтереси не ставляться понад усе; при прийнятті правого рішення людина повинна опиратися на соціальні чинники і загальнолюдські цінності; критерій істини – розум; своєрідність є одна з передумов і форм прояву свободи; найвище досягнення людини – морально-правова позиція, яка є автономною, незалежною від панівних думок та забобонів; толерантність – це співчуття до інших, розуміння їх інакшості та своєрідності.

У підрозділі 4.3. «Реформація як успадкований ренесансний феномен і його традиції в індивідуалізмі» доведено, що основні світоглядно-правові зміни, які відбувалися упродовж XV–XVI ст., мали вплив на формування нової епохи – Реформації. До філософсько-правових причин, які сприяли її виникненню, пропонуємо віднесені: потреби у реформації католицької церкви та оновлення духовного життя; подолання феодальних суспільних відносин; криза теології та падіння моралі; розвиток доктринального плюралізму; падіння

авторитету схоластики; розширення в інституційному та особистому аспекті свободи людини; наявність релігійного вибору; визнання індивідуального людського «Я».

Зроблено узагальнення про те, що М. Лютер був перший, хто затвердив принцип віри, у такий спосіб піддавши сумніву середньовічний імунітет духовенства. Цим Лютер спонукав кожную особистість до пошуку себе, свого внутрішнього світу та вміння «розмовляти» з Богом особисто. Таке вміння передбачало пізнання Бога через самоосвіту та самопізнання. Згодом такий спосіб спровокував подальше пізнання не лише у теологічній сфері, але й у всіх інших. Мартін Лютер з релігійно-моральних позицій посприяв піднесенню праці, оскільки вважав, що людина здатна спокутувати свою гріховність лише сумлінним, повсякденним та з повною самовіддачею виконанням свого покликання. У результаті це дало поштовх до підприємництва, приватної власності, де реальний лише конкретний індивід.

Розділ 5 «Обґрунтування суверенності людини як морального суб'єкта та «атомізація» суспільства в епоху Нового часу» складається з трьох підрозділів. У підрозділі 5.1. «*Основи індивідуалістичних концепцій у «столітті геніїв»*» доведено, що XVII століття не без підстав називають «століттям геніїв», вказуючи на різноманіття, унікальність і творчу міць великих представників культури цього часу. Досить згадати імена Бекона, Декарта, Паскаля, Спінози, Лейбніца, без яких би не відбувся незвичайний злет філософсько-правової думки.

Цими мислителями позиціоновано, що наука і природознавство стали фундаментами філософії епохи Нового часу. Це спричинило нову передумову спрямування людства на оволодіння силами природи, інтенсивного розкріпачення індивідуальної ініціативи, розгляд явищ через призму принципу причинності та закономірності природних процесів. Такі процеси посприяли переорієнтації філософії з антропологічної проблематики на пізнання закономірностей природи. На перший план було висунуто всебічне вивчення природи людини. Ще однією властивістю Нового часу є раціональність, яка оцінює людські вчинки через категорію «розумне/нерозумне» та закріплює за людиною право на безмежну можливість пізнання світу. У цей час діє аксіома розумності людської природи, а також утверджується визначна місія розумного начала людини як в пізнанні світу, так і в пізнанні права. Знання стають чи не єдиним критерієм оцінки людських чеснот, а людина – це суб'єкт пізнання і діяльності, вільна індивідуальність, котра здатна до самотворення.

У підрозділі 5.2. «*Індивідуалізм як основа культурної матриці доби Просвітництва*» виявлено, що будучи закономірною сходинкою в філософсько-правовому розвитку будь-якої держави, Просвітництво, незалежно від національних особливостей його прояву у тій чи іншій країні, прямує до індивідуалізму та охоплює низку загальних рис. Зокрема: принцип пріоритетності раціонального, що передбачає впевненість в необмеженій можливості людського розуму, де розум – можливість забезпечити внутрішньою свободою людину; новий тип комунікації – визнання не тільки

іншого «Я», а й власної індивідуальності; історичний оптимізм, переконаність у силу прогресу науки і суспільства, пропагування необхідності постійного розвитку мислення та поширення наукових знань; демократизм, який передбачав залучення широких верств населення до культури і знань; свобода як ключова характеристика індивідуалізму; гармонізація інтересів людини і суспільства через утилітаризм (викорінення протиставлення приватного інтересу спільному та окультурення, навчивши індивіда йти за вимогами суспільства не на шкоду іншим і суспільству загалом).

У підрозділі 5.3. «Філософсько-правові ідеї людини, що самовизначається, як основна догматична новація Просвітництва» підкреслено, що майже у всіх мислителів доби Просвітництва спостерігаємо, з одного боку, тяжіння до індивідуалізму та приватного інтересу, з іншого – до суспільного інтересу. Мислителі цього часу закликають до відмови від своїх прав на користь громаді, з одного боку, та акцентують на індивідуальності природи людини – з іншого. Така дуальність не є свідченням заперечення ідеї індивідуалізму в епоху Просвітництва, оскільки має своє пояснення. У цей час панували дві пріоритетні філософсько-правові ідеї. Перша – це ідея раціональності, яка схематизує індивідуальність людини, значення її здібностей та розумових можливостей. Інша – це ідея більш суспільного значення – ідея «суспільного договору», державності, в якій висвітлюються державні проблеми та пошук узгодження інтересів суспільних та індивідуальних. У філософії більшості мислителів цього часу спостерігаються різні спроби поєднання особистісного та суспільного в людській сутності. Водночас вони об'єднані в одному – у чітких межах свободи людини та у її праві на самовизначення, у максимальному задоволенні особистих потреб і захисті приватного інтересу тощо.

Розділ 6 «Визнання інтелектуальної автономії особистості в Німецькій класичній філософії» складається з трьох підрозділів. У підрозділі 6.1. «Розгляд в Німецькій класичній філософії людини як внутрішньо активної істоти, що впливає на світ і конструює його» виділено риси, які були притаманні Німецькій класичній філософії та мали вплив на розвиток індивідуалізму: зміщення акцентів з аналізу природи на дослідження людини, якій притаманні такі якості, як: вільнодумство, знання і вміння діяти зі «знанням справи»; твердження, що людина живе не у світі природи, а у світі культури; особливе ставлення до філософії, оскільки вбачали в ній роль совісті та душі; розробка німецькою класичною філософією цілісної концепції діалектики; твердження, що ніякої ідеології чи розпорядчих кодексів моралі не існує; дослідження людської сутності, духовного життя людини, а не тільки людської історії; гуманність, гуманізм представляються як природна мета розвитку суспільства; раціонально-теоретичне осмислення явищ дійсності, тобто людина повинна оцінювати свої можливості, опиратися на власний розум та нести відповідальність за свої вчинки та принципи; людина здатна до раціонального пізнання, а тому вище світу природи і всього буття; розгляд індивіда як мети, а не як засобу; підкреслення важливості прагнення людини до

власної духовної сутності та вивчення проблеми високої моральності індивіда; основними якостями людини стають вільнодумство, знання і вміння діяти раціонально, а отже нести відповідальність за свої дії; акцент на почутті власної гідності особистості; розкриття антропологічної, онтологічної і соціальної складової свободи; розуміння свободи як підстави автономії волі, гідності, відповідальності; цілі і засобу досягнення загального правового стану як рушійного чинника розвитку відносин приватної власності, становлення держави і формування законодавства; як єдине природжене природне право, з якого, як наслідок, виводяться всі інші права; людина розглядається як внутрішньо активна істота, що впливає на світ і навіть конструює його; введення у філософію поняття об'єкта і суб'єкта пізнання, підкресливши водночас активність суб'єкта, що пізнає; «суб'єкт» і «людина» не тотожні, оскільки людина виступає суб'єктом пізнання тільки тоді, коли здійснює активну діяльність, спрямовану на осмислення об'єкта.

У підрозділі 6.2. «Автономний індивід, наділений «трансцендентальною» свободою, у філософсько-правових ідеях Канта» виявлено три ключові ідеї Канта, що мали вплив на формування індивідуалізму:

- 1) розуміння людини як істоти, що діє, відповідно, її розвиток можливий лише завдяки діяльності;
- 2) розгляд людини та людської реальності як продуктів діяльності розуму;
- 3) розкриття духовності та душевності людини, її морального закону.

Продовжили ці ідеї у своїх філософіях Шеллінг та Фіхте. Саме остання філософська-правова ідея Канта у філософії Фіхте зазнала найбільших змін, адже трансформувалася з ідеї духовності в ідею «громадськості», де свобода можлива через діяльність у суспільстві та для суспільства. Звідси, відбулося тотальне поглинання об'єкта суб'єктом та розгляд людської індивідуальності не як природної даності, а як соціально-практичної.

У підрозділі 6.3. «Інтерпретація індивідуалізму в філософсько-правових ідеях німецьких класиків» доказано, що як в німецькій, так і в світовій філософії початком епохи матеріалізму та завершальним етапом класичної німецької філософії є філософія Фейєрбаха, яка містить критику об'єктивного ідеалізму Гегеля та має антропологічний характер. Антропологічний матеріалізм Фейєрбаха базується на таких індивідуалістичних ідеях: людина не творіння Бога, не самосвідомість, як у Гегеля, а найбільш досконала частина вічної природи; предметом філософії є реальна, жива, конкретна людина, яка має антропологічні особливості як природної істоти; філософ розглядає будь-яку дію людини як узгодження людської поведінки з людською сутністю; найвищою метою людини є турбота про себе; без егоїзму немає людини, тому що егоїзм – це любов людини до себе; егоїзм або себелюбство виражає справжню сутність людської природи та є проявом індивідуалізму; захист індивідуалістичних концепцій, а саме приватних інтересів особистості; людині притаманні пристрасті, які здійснюють вплив на її ціннісні орієнтири, забезпечують захисну реакцію, діють як з егоїстичними цілями, так і досягають

найвищих цілей; любов охоплює сутність і мету людини та є вирішальною силою суспільного і морального прогресу, вона розглядається як найвищий вияв людської чуттєвої природи, як найдосконаліший механізм регулювання суспільних відносин, як принцип організації соціального.

ВИСНОВКИ

Дисертація є першим комплексним у сучасній українській філософії права новаційним монографічним дослідженням концептуалізації індивідуалізму у класичній філософії права. У ході аналізу даних гіпотеза про індивідуалізм знайшла своє підтвердження. Особистим внеском автора є виокремлення різновидів індивідуалізму по-філософськи оцінених відповідно до історичних епох, в яких він розвивався. У дисертації обґрунтовані нові в концептуальному плані і важливі для сучасної практики категорії, положення і висновки, одержані особисто здобувачем, зокрема:

1. Проблема генези індивідуалізму має філософсько-правовий характер, оскільки аналіз цього феномена відображає закономірності минулого, сучасності та проектує майбутній розвиток індивідуалізму. Тому категорія індивідуалізму виступає як конкретне історичне явище, яке не залишається незмінним щодо свого змісту. Враховано, що генезис індивідуалізму містить протиріччя: в кожній епосі віднаходимо ознаки то розвитку, то занепаду, то рух, що позначає сповільнення прогресу. Класичний період розвитку індивідуалізму рухався еволюційно, фактично кожна наступна епоха була своєрідним продовженням попередньої, де філософсько-правові ідеї індивідуалізму вдосконалювались та набували нового змісту.

Філософсько-правові ідеї індивідуалізму віднаходимо ще в епоху Античності, згодом вони продовжують формуватися в Середньовіччі, потім набувають нового змісту в епоху Відродження та особливого відтінку в епоху Реформації і стають вагомими в Новий час та в Німецькій класичній філософії. Починаючи з цього часу, індивідуалізм можна вважати певною культурною віссю розвитку, яка формує її понятійно-категоріальний апарат та дозволяє по-новому охарактеризувати антропологічний блок філософсько-правових проблем. Саме тому набувають ваги всі етапи становлення індивідуалістичних ідей та «класичний» індивідуалізм як неодмінний атрибут сучасного трактування цього філософсько-правового явища.

2. У ході наукового аналізу візуалізується застосування історичного, цивілізаційного та синергетичного підходів. Історичний підхід до осмислення значень природноправових категорій проектує, зокрема, урахування змін історичних типів філософування та їх соціокультурної зумовленості. Кожна епоха з точки зору еволюціонування продукує свої філософські взірці, що зберігають культурне значення до сьогодні. У цьому сенсі йдеться про філософську класику Античності, Середньовіччя, Відродження, Реформацію, Новий час, Просвітництво, Німецьку класичну філософію. Аналізуючи історичні начала індивідуалізму та його філософської рефлексії, дослідники

пов'язують його виникнення із суттєво відмінними хронологічними періодами, які тривають від розпаду первіснообщинного ладу і аж до Нового часу. Встановлено, що індивідуалізм є результатом розвитку особистості, а тому стверджувати, що до християнства чи Нового часу розвиток як такий не відбувався, було б неправильним. Перші уявлення про індивіда, його місце у суспільстві мають глибокі коріння, які сягають стародавньої філософії. І нехай у цей період важко простежити чіткі та конкретні факти виникнення індивідуалізму, разом з тим незначні прояви згодом дали поштовх до поступового виокремлення людини з суспільного цілого. Такими шаблями можна вважати: усвідомлення людиною свого «я» як більш пізню форму індивідуалізму; самопізнання та самовивільнення людини; усвідомлення власних особистісних рамок позиціонування.

3. Здійснено дослідження джерел відкриття індивідуалізму. Для вирішення цього завдання проаналізовано ту проблемну ситуацію, у надрах якої виник цей феномен. Зазначено, що філософсько-правовий рух до нових результатів протікає як процес оновлення інтерпретації сутності досліджуваного предмета по його історичній осі.

Центром грецької думки не був індивідуалізм сам собою, однак, він розвивався в безперервних дискусіях про форми найкращого державного устрою, постійно трансформувався через ідеал активного громадянина, від добродіяння якого вирішальним чином залежав добробут усього суспільства. Водночас, епохою Античності доведено, що цінність людини, її індивідуальність, будучи реальною, залишається лише привілеєм деяких (вільних громадян) і не може визначати людську сутність у її загальності. Однак, саме Античність продемонструвала хоча й обмежену, але конкретну і реальну цінність людини через такі категорії права, як свобода, рівність та справедливість.

В античній філософії диференційовано п'ять основних етапів філософсько-правового осмислення проблеми людини.

4. Давньогрецькі уявлення першого етапу у філософсько-правовому осмисленні проблеми людини були сконцентровані у міфах, де людина, боги, поліс, право – органічні частини Всесвіту, що підпорядкований Логосу (загальному законові). Право є проявом Логосу, а звичаєве право є концентрацією вічної справедливості.

Цей період античної правової думки характеризується вивільненням людини від природи, її залежності від традиційних норм та порядків, міфологічної свідомості. Спершу таке вивільнення є лише абстрактним, умовним та можливим тільки в епосі. Адже в цей період у людини відсутнє місце у соціумі та її статус, а сам індивід є частиною природи, родовим елементом, який може лише постійно повторювати традиційні схеми та звичаєву поведінку. Оскільки життя людини наперед визначене долею, а її вчинки та рішення нічого не змінять, то вона є безініціативною.

Єдиним джерелом, де в дофілософській традиції вдається відмежувати індивідуальну свідомість від колективної є епос. Саме в епосі закладено такі

філософсько-правові ідеї, які стали фундаментом подальшого розвитку індивідуалізму. Однак, треба пам'ятати, що як і сама людина, право тут – теж частина природи, адже всі ці ідеї є лише в межах логосно-номосної інтерпретації права. Отже: герой може діяти виходячи із власних інтересів, ставлячи перед собою власні цілі, тобто індивід здатний до самовизначення, зокрема, правового; епічні герої наділені особистісними рисами; герой через усвідомлення зумовленості своєї долі має можливість власного правового вибору; у структурі особистості відокремлюється категорія «одиничного»; підтвердженням індивідуальності є те, що герой завжди мислиться в однині; правові вчинки людини є індивідуально-мотивовані; здійснення свого призначення можливе лише через вольову участь; героїзм є драматичним шляхом боротьби за самотність і самоствердження.

5. Філософсько-правова рефлексія індивіда відбувалася подекуди дуже повільно та пов'язувалася з багатьма чинниками, зокрема: із втратою шанобливості до традицій та звичаю і зміною родового суспільного ладу. Як тільки людина стала членом полісу-держави, фіксується початок вже іншого етапу у філософії права, який засвідчує першу появу індивідуалізму, адже громадянин полісу вже був сприйнятий як самостійний суб'єкт права, який здатний брати участь у політико-правових відносинах. Щоправда, мовиться лише про вільних громадян. Треба пам'ятати, що антична філософія права теоретично завжди випереджала реальний правовий стан суспільства, оскільки упродовж всієї історії відомі випадки жорстокого поводження з рабами. Тому ідея рівності у філософії права Античності є завжди категорією відносною, бо ця рівність стосується лише вільних громадян.

Отже, другий етап характеризується тим, що індивід звільняється від кровно-родинних відносин, що дає можливість бачити в ньому не тільки індивіда, наділеного особистісними характеристиками, подібного до героїв епосу, а особистість, здатну до самосвідомості, здатну до оцінки своїх і чужих вчинків, на основі власних думок і установок. А отже, суб'єкт тут вже спроможний самостійно оцінити своє місце у світі і ступінь власної волі та самореалізації.

6. Третій етап пов'язаний із філософсько-правовими ідеями атомізму та софізму. Саме ці школи остаточно закріпили перехід права з логосно-номосних ідей до антропних. Спершу право розумілося як прояв Логосу (загального божественного закону), і лише згодом через індивідуалізм проявляються перші ідеї, які свідчать про вплив людини на право, зокрема: людина здатна самостійно створювати зразки поведінки; право – це результат домовленостей та людських зусиль; закон повинен сприяти реалізації людини тощо. Важливою особливістю цього етапу є те, що тогочасне право потрактоване вже і як позитивне, і як природне.

Запропоновано концептуалізувати основні філософсько-правові ідеї атомізму та софізму, що стали поштовхом до подальшого розвитку індивідуалізму: заперечення свободи необхідності як підкорення традиціям, моральним нормам; здійснення спроби перенесення філософсько-правових

інтересів з виміру пізнання природи і навколишнього світу на людину; твердження прив'язаності людини до зовнішніх порядків буття; розгляд індивіда як людини, яка здатна усвідомлювати власну відокремленість, незалежність та правову гідність; розкриття внутрішнього світу людини та значення її духовної свободи під час прийняття правових рішень; виокремлення людини та її індивідуальних якостей як вагомих детермінант при управлінні державою загалом, та у правовому вчинку, зокрема; пов'язаність індивідуалізму з активністю людини. Первісно посталим виявлено значення «щастя» для особистості, яке означає свободу та самостійність у прийнятті нею рішень; твердження, що людина є автономний суб'єкт; визнання значення окремих індивідів для функціонування держави; твердження, що саме від волі людини залежить дія законів у державі; затвердження пріоритету індивідуального над колективним; відтворення у філософії права принципу самоцінності та індивідуального «Я»; характеристика права через антропологічно-філософський принцип; розширення філософсько-правових уявлень про свободу, справедливість та відповідальність; поєднання закону з максимально можливою мірою свободи та індивідуальної свободи; вперше обґрунтування договірної теорії, згідно з якою право – результат договору та людських зусиль; підтвердження рівності, свободи і незалежності договірного спілкування.

7. Продовжуючи філософсько-правову традицію, започатковану атомістами та софістами, можна стверджувати про подальший наслідок індивідуалістичної філософії, який проявляється у співвідношенні філософських форм античного гуманізму та антропоцентризму.

Цей етап характеризується діаметральною протилежністю, адже по один бік знаходяться філософи, які відстоюють автономію індивіда, а по інший – Платон з ідеями ідеальної держави та абсолютного підкорення індивіда державі. Платон не визнавав особистість, її свободу та потреби, все це, вважав він, може зашкодити державі. Щастя, свобода, досконалість – не мають значення, цим людина повинна жертвувати заради держави. Люди мають бути у всьому рівні, однакові, підкорятися однаковим правилам, подібно мислити і відчувати.

Натомість у своїх філософсько-правових вченнях Сократ та Аристотель продовжують лінію дуалізму права та місця індивіда в ньому. Так, обидва філософи інтерпретували людину як суб'єкта свідомого мислення, який зобов'язаний знати сенс та необхідність законів. Ці мислителі, обґрунтувавши відмінність між позитивним та природним правом, переконували, що право – це і є справедливість, тому обов'язком кожної людини є підкорення законів. Лише, коли людина збагне суть права через власний розум буде можливим таке підпорядкування. Тільки знання можуть бути критерієм вибору моральних цінностей, а тому так важливо, щоб людина могла самовдосконалюватися. Отже, людина розумна – це людина моральна.

Загальновідомий філософ Аристотель є прихильником індивідуалістичних ідей певною мірою, оскільки надає перевагу особистісних

інтересів над суспільними, не заперечує приватну власність, схвалює щастя людей, доводить, що для людини турбуватися про особисте – це нормально, а її доля залежить тільки від неї. Твердження про те, що критерієм оцінки закону є міра його сприяння реалізації справжньої природи людських намірів є важливою тезою філософії цього мислителя.

8. П'ятий етап зазвичай позначається як елліністичний, коли з'являється низка філософсько-правових шкіл: академіки (платонівська Академія), стоїки, епікурейці, кініки тощо. У цьому періоді філософії права характерний перехід до проблем людської етики, моралізаторських одкровень в епоху занепаду, а потім і занепаду еллінської культури, що зумовлений поглинанням Римською імперією грецької держави.

Остання епоха еллінізму характеризується зменшенням зв'язку держави і суспільної громади, руйнуванням полісу. Держава за таких обставин має насильницький характер щодо індивіда. Щодо права, то, як і раніше, воно характеризується через дуалізм та є вираженням справедливості. Ідея рівності в філософії права набула подальшого розвитку, адже філософи цього етапу виступають за рівність усіх суб'єктів права, зокрема і рабів. Однак, така ідея поширювалася лише в теорії права, натомість на практиці Римська імперія відома своїм жорстоким поводженням з рабами. Щодо ідеї свободи у філософії права, то її розвиток залишився на рівні, а в деякій мірі навіть регресував, оскільки софісти більше відстоювали індивідуальну свободу, натомість стоїки її обмежили лише суто до внутрішньої категорії.

Римське право дістало бурхливий подальший розвиток, але в напрямі лише сповідування ідей позитивного права. Всім відомі перші правові інститути (спадкове право, звичаєве, інститут власності тощо), які стали основою для права в подальшому, однак, філософсько-правові ідеї в цей період не набули такого великого значення, як позитивне право. Саме тому свобода зводилася лише до внутрішньої якості людини, а справедливість розглядалася лише як математична, логічна категорія.

9. Вважаємо, що стверджувати про абсолютну відсутність філософсько-правових ідей в епоху Середньовіччя є неправильним. В Античний період теж спостерігалася неоднозначність щодо існування індивідуалізму, однак, проаналізувавши цю епоху, ми встановили, що індивідуалістичні ідеї не лише були присутні, але й стали основою для подальшого розвитку індивідуалізму. Тому вважаємо, що є принциповим, підкреслити значення античного світогляду та філософсько-правової думки для формування середньовічної «версії» індивідуалізму. У літературі ми спостерігали багато думок з приводу того, чи в епоху Античності існував індивідуалізм. Незважаючи на ці суперечності, ми дотримуємось одного принципового положення – те, що античне розуміння особистості було відмінне від середньовічного розуміння, ще не означає, що його не було взагалі. Також було доведено, що, ймовірно, однієї узгодженої концепції у добу Античності, яка б безсумнівно підтверджувала існування індивідуалізму не існувало, однак, навіть той окремий індивідуалістичний

спадок, який був піддаваний аналізу, став підґрунтям для подальшого розвитку індивідуалізму.

10. Встановлено, що християнське вчення повністю видозмінило середньовічне право, яке спиралося у своїй основі на такі принципи:

1) принцип теоцентризму (єдинобожжя, монотеїзм) – згідно з ним - Бог – центр світу, ніщо не відбувається без Його відома. Відповідно до цього принципу релігійні традиції та канони є основою права, а тому воно має теократичний характер. Законослухняна поведінка – це поведінка, яка виконується в межах релігійних норм;

2) принцип креаціонізму, відповідно до якого Богом з нічого створене все. Природне право, як і світ та людина теж створене ним. Нове природне право пов'язане не із земним порядком, а з духовною єдністю душі і тіла. Цей принцип трактує свободу волі не лише як можливість вибору, а й як творчий акт;

3) принцип антропоцентризму – основною постаттю у світі є людина, для якої створений світ. Всі люди мають автономну індивідуальність. Сутність та призначення людини кардинально переосмислюються. Отже, людина наділена й найвищою цінністю, а Бог є особистістю;

4) принцип гуманізму. У середньовічну епоху з'явився інтерес до внутрішньої сутності людини. Відтоді для права стають важливими воля та наміри людини, а не факти та поведінка суб'єкта права, як це було в античній філософії. Вчинки людини розуміються як особистісний вибір людини, а не як результат розумної чи нерозумної природи. Віра, людяність, милосердя, чистота душі, добро, людинолюбство та персональна відповідальність займають місце ритуалу і обряду;

5) принцип персоналізму, згідно якого людина є унікальною особою з індивідуальною неповторністю та незалежною самоцінністю;

6) принцип рівності та справедливості. Через схожість до Бога проголошується рівність між всіма людьми. В свою чергу справедливість є людська (кожному – своє, відплата рівним за рівне) та Божа (неоспорювана та найчесніша);

7) принцип відповідальності та свободи волі. Людина за свої вчинки повинна нести персональну відповідальність та розуміти суть справедливої відплати. Більше того, покарання за недоброчесну поведінку чекає як на людському суді, так й на Божому. Оскільки людина зобов'язана зрестися своєї волі на користь Божої, то воля розуміється обмежено. В сенсі самовизначення людина не вільна, їй дозволяється обирати лише між добром та злом, між гріховною поведінкою та богослухняною. У сенсі свободи вибору є лише одне правильне рішення – вибір Бога.

11. У процесі аналізу філософсько-правових поглядів видатних мислителів середньовічної епохи, віднайдені та встановлені ті основні філософсько-правові ідеї та факти, які, на нашу думку, покладені в основу християнського індивідуалізму: створення теологічного права через запозичення основних античних філософсько-правових ідей, здійснення їх

трансформації; ідея «людини як центру всього»; дослідження права через призму вищої справедливості; поділ права на позитивне та природне; об'єднання раціонального на ірраціонального інтерпретування способів прийняття правового рішення; формування нових ціннісно-правових орієнтирів, переважно виведенні з християнського вчення; перелом у правосвідомості людини – Бог став особистістю, а людина і право Його творінням; ідея спорідненості між Богом та людиною; особистий Бог визначає особисте ставлення до себе; заклик християнства до кожного індивіда, персоналізація, підкреслення його особливості, самоті; розуміння неповторної індивідуальності особистості через прояв їх у моральному житті людини, в її вчинках, виборі; усвідомлення людиною себе як автономної індивідуальності; метафізичне трактування унікальності людини як особи та її незалежної самоцінності; поєднання в людині природних відчуттів переживання, самосвідомості та інтуїтивного розуміння справжньої правової реальності; затвердження за людиною свободи волі та особистої відповідальності; під свободою малася на увазі, насамперед, свобода від гріха і прокляття церкви; осягнення людини через духовність, яка утвердила людину самоцінною, індивідуальною істотою; переорієнтація пізнавальної діяльності людини із зовнішньої сутності на внутрішню; розуміння правових норм не як зовнішнього примусу, а через внутрішнє спонукання людини – совість; обґрунтування індивідуальності через принцип індивідуальної відплати за гріхи, індивідуального порятунку, духовності; виділення основних складових природного права, які мали прямий вплив на індивідуальність людини: право на життя, свободу, щастя та вільний самобутній розвиток; втілення таких принципів Середньовіччя у праві: теоцентризму, креаціонізму, антропоцентризму, гуманізму, персоналізму, рівності та справедливості, відповідальності та свободи волі.

12. Антропоцентризм є основною рисою гуманізму. У гуманістичних ідеях міститься еволюційність філософсько-правових поглядів, суть яких полягає в заміні центру соціально-правового буття – Бога як творця Всесвіту на людину як творця свого життя, держави, соціально-правової культури. Гуманістичне спрямування філософії права – це висування на п'єдестал людини, а потім вже Бога. Розуміння людини зближувалося з розумінням Бога. Це пояснювалось тим фактом, що Бог, який створив людину за своєю подобою, тим самим передав їй свої повноваження – людина є продовженням Божих справ на землі. У новій філософії права Відродження центральною ланкою стає культ людини, бо найбільшою цінністю є життя людини і сама людина. Цінність людини полягає не в тому, що її поведінка є результатом волі Божої чи втіленням суспільних норм, а в тому, що вона є унікальною та неповторною. Філософи цього часу створили новий соціально-правовий світогляд, в якому – еволюційний погляд на світ, правове буття, який не можливий без особистого досвіду людини. Філософія права наділяла людину такою силою, такою владою, такими можливостями, які вона не мала і не відчувала ніколи раніше. Людина починає самозаглиблюватися, здійснювати самоаналіз та самопізнання,

відкриваючи в собі все нові чуттєві грані. Символом Відродження стала фігура людини-творця, оскільки своєю діяльністю людина почала відкривати нові горизонти як у прямому значенні цього слова (географічні відкриття), так і в переносному (анатомічні, мистецькі, інноваційні, технологічні, правові відкриття тощо).

13. Мислителі Ренесансу закріпили в історії ідею натуралізму, згідно з якою людина панує над всією природою, вона творець власного життя. У розумінні індивідуалізації епоха Відродження створила підґрунтя для нових тенденцій, адже починає розкриватися вперше в історії філософсько-правової думки суть особистої свободи і відповідальності. Мислителі Відродження через навернення людини до естетичних ідеалів, намагалися утвердити сумісність тіла та душі в людині, водночас надавши значення обидвом чинникам: як душі, так і тілу. Так, з одного боку, душа – це критерій морально-правової поведінки, з іншого – поведінка залежить від ірраціональних почуттів, розуму. Відтак філософія права епохи Відродження відкидає подвійну детермінованість людського вчинку, коли антисоціальний вчинок – це не лише результат волі людини, але й гріховності тіла чи наслідок фортуни або долі. Відтепер людина повністю наділена відповідальністю, оскільки наділена Богом свободою волі, є творцем самої себе. Ця концептуальна установка дала поштовх до розвитку філософсько-правової думки епохи, відповідно до якої поведінка людини розглядається через свободу волі, мотиви, ірраціональне в людині. Натомість, відходить на другий план детермінованість поведінки божественною волею.

З огляду на вище наведене, запропоновано виділити філософсько-правові принципи гуманістичного індивідуалізму.

Гуманізм – на перший план філософсько-правової рефлексії виходять земні проблеми людини. Характеризується захистом гідності особистості, її свободи і всебічного розвитку, відстоюванням людяності суспільних відносин.

Антропоцентризм – перенесення уваги з проблем онтологічних на етичні. Антропоцентризм дозволив інтенсивно розвиватися природно-правовим вченням, основою яких є природні права і свободи людини.

Деїзм та паритетність. Принцип деїзму полягає у подоланні теоцентричної моделі філософії права в результаті зменшення надмірної ролі Бога та релігійних норм у суспільному житті. Таке зменшення призвело до паритетності – нове розуміння співвідношення божественного і природного начал, де людина – партнер Бога.

Самоцінність, тобто цінність та значущість життя людини, її унікальності, індивідуальної своєрідності.

Суверенність, автономність – людина творець своєї долі, самостійний суб'єкт права з активною соціально-правовою позицією.

Самопізнання – пізнання повинне починатися зі спрямованості людини до самої себе, до свого внутрішнього світу. Мета людини – це пошук себе, відкриття своєї сутності, внутрішнє самовдосконалення. В результаті такого процесу виростає самосвідомість людини, її нова суспільно-правова позиція.

Натуралізм, згідно з яким природа – це зразок для людини і її мистецтва життя; людина пан над всією природою, творець власного життя.

Гармонійність. Принцип гармонійності проявляється в декількох аспектах. По-перше, йдеться про гармонію між суспільним та одиничним. Водночас людина репрезентує себе, а не спілку, тому суспільні інтереси не повинні завдавати шкоду приватним. З іншого боку, людина не повинна ставити власні інтереси понад усе. По-друге, єдність розуму та віри, розуму та свободи волі у правопізнанні. По-третє, подвійність розуміння свободи волі, коли доля людини детермінується як Богом (початок та кінець життя), так і людиною. По-четверте, взаємоузгодженість у людині природних та соціальних виявів.

Раціоналізм. Як вважають прихильники гуманістичного індивідуалізму, розум повинен домінувати над афектами та природними пристрастями.

Моральність. Згідно з гуманістичним індивідуалізмом моральний критерій – це особистий критерій. Найвище досягнення людини – морально-правова позиція, яка є автономною, незалежною від панівних думок та забобонів. Така позиція змушує діяти через самостійний вибір, об'єднуючи особисті та суспільні інтереси в своїй поведінці.

Свобода та відповідальність. Обов'язковою умовою моральної оцінки людського діяння є свобода. Людина будує своє існування виключно завдяки вільному вибору, свободі волі, власному велінню. Без свободи людини не можлива вища гідність. Істинне призначення людини в цьому світі не тільки у вільному, але й відповідальному самовизначенні особистості;

Толерантність – це співчуття до інших, розуміння їх інакшості та своєрідності.

14. Констатовано, що гуманізм був ідейним підґрунтям для виникнення Реформації, адже його основні філософсько-правові ідеї стали основою Реформації: ідея особистого зв'язку людини з Богом; розуміння порятунку особистості як те, що залежить саме від її внутрішніх зусиль, а не від виконання обрядів; ідея розвитку самопізнання та самоосвіти; обґрунтування особистої та зовнішньої свободи людини; утвердження ідеї соціальної рівності та законності; ідея захисту гідності особистості, свободи її всебічного відстоювання нею (особистістю) свого розвитку.

Отже, період Реформації ознаменувався переоцінкою релігійно-політичних поглядів. Відповідно контекст буття індивідуалізму розвивався як: очищення християнського віровчення від теологічних спотворень; розділення сфер духовного та земного; реформування відносин людини з духовенством; відстоювання права людини на особисте спілкування з Богом, без посередників; обґрунтування власного зусилля як детермінанти Божого промислу; утвердження права на особисте тлумачення Слова Божого; закріплення релігійного вибору; набуття віруючими права на духовну свободу.

Виділено основні філософсько-правові ідеї М. Лютера, які сприяли подальшому розвитку індивідуалізму: запровадження релігійного плюралізму, як наслідок толерантного ставлення до інакодумства, індивідуальної

неповторності; концепція рівності, яка трактувалася через скасування середньовічного імунітету духовенства; акцент на внутрішній світ людини через звільнення особистості від релігійних традицій та обрядів; важливість самопізнання, самосвідомості через право тлумачення Біблії; розкриття релігійної та інтелектуальної свободи як основних складових трудового індивідуалізму; концепція правопорядку, який забезпечується природними законами та підпорядкуванням владі; запровадження відповідальності через двокомпонентність праведності; обґрунтування трудової етики через тему покликання, де покликання людини – це сумлінне виконання своїх обов'язків; обґрунтування свободи совісті як людського індикатора соціально-правової поведінки вперше.

15. Своїми філософсько-правовими ідеями мислителі Нового часу створили нові умови для розвитку «атомічного індивідуалізму». Вперше за всю історію розвитку філософії права завдяки атомізму та монадології людина постає як індивід, який наділений своїми відмінностями, особливостями розвитку та здатністю до самодіяльності, аналізу, пізнання, інтерпретації тощо. Окрім того, наука та природознавство дозволили розкрити людину як розумну істоту, яка звільнена від зовнішніх сил задля повного творчого самовизначення. Через «відкриття» розуму такий обов'язковий компонент індивідуалізму, як свобода також розкрився по-новому, оскільки свободу інтерпретовано як ступінь розумності. До того ж такий індивідуалізм стає прогресивною тенденцією у праві та джерелом формування демократії і правової держави. З огляду на вищенаведене, запропоновано до ознак «атомічного» індивідуалізму віднести: єдність людини і природи, всебічне вивчення природи людини; безмежне пізнання світу і його перетворення відповідно до своїх потреб; справедливість – це вимога розуму, веління природи розумної істоти; звільнення мислення від трансцендентного Бога і природи; людина – вільна індивідуальність, здатна до самотворення; утвердження людини як морального суб'єкта; обґрунтування прав людини на задоволення її потреб; тлумачення людини не як соціальної істоти, а як автономного, універсального індивіда; самоповага та почуття власної гідності досягаються за допомогою раціонального контролю; пріоритет свідомості над зовнішнім світом; висування на передній план самостійності особистості, інтелектуальної свободи та самоповаги; мислення – основа і початок моральності; вільна людина лише та, яка детермінує все розумом; людська природа представлена сукупністю афектів, комбінація яких завжди індивідуальна; сам факт життя піднесений до рівня найвищого земного блага; вище завдання науки – панування людини над природою і покращення людського життя; очищення людського інтелекту від «ідолів» та звичаєвого способу мислення (пошук самодостатності, незалежності від авторитетів і традицій); основою індивідуальних концепцій стають розум, любов та доброта; пізнання природи – необхідна умова свободи; переорієнтація індивіда від авторитету чужої думки, традиції або закону до свого власного розуму; побудова нового співтовариства, заснованого на принципах гуманізму,

прагненні до миру і розумного порядку; розуміння нескінченного потенціалу саморозвитку людства.

16. Виявлено, що індивідуалізм в епоху Просвітництва є раціональним індивідуалізмом, якому притаманна така система властивостей:

1) ознаки, притаманні змінам у людській свідомості: розкріпачення самосвідомості людини; формування активного, діяльнісного ставлення до світу; наголошення на потребі в самопізнанні, самооцінці та самоствердженні; акцентування на вільній, здатній до самовизначення особистості; любов до себе – головний чинник у будь-якому акті поведінки людини;

2) властивості, пов'язані зі свободою: встановлення, що свобода кожного індивіда може бути обмежена тільки такими правилами і обов'язками, які необхідні для того, щоб забезпечити таку ж свободу іншим; встановлення невтручання держави у приватне життя та особисте процвітання людей; свобода виявляється в тому, що люди стають автономними суб'єктами та перестають бути формально залежними один від одного; надання інтелектуальної автономії на незалежність рішень, що стосуються людини особисто; закріплення за індивідом політичної, духовної та економічної самостійності; заперечення будь-яких авторитарних форм щодо індивідуального благополуччя людини; право людини задовольнити свободу тим способом, яким їй до вподоби, не порушуючи законів справедливості;

3) властивості, що пов'язані з рівністю: рівність розуміється суто в політико-юридичному сенсі: набуття усіма людьми однакового статусу громадянина, однакова залежність усіх громадян від закону і однаковий захист їх законом; проголошення рівності соціальних можливостей та права кожного громадянина реалізувати свої природні індивідуальні нерівності; закріплення за рівністю права не зрівнювати, а оберігати та стимулювати природну несхожість людей;

4) ознаки, що стосуються природних та індивідуальних прав людини: утворення природних прав людини та їх нормативне утвердження; утвердження індивідуальних прав на життя, свободу і власність як фундаментальних за своєю суттю та нероздільних одне від одного; виявлення, що право власності є антропологічною константою, а праця – це первинна умова задоволення потреб; захист права кожної людини жити індивідуальним, не схожим на інші, духовним життям, думати по-своєму;

5) ознаки, що стосуються суспільно-правових змін: новий тип комунікації – визнання не тільки іншого «Я», а й власної індивідуальності; демократизм, який передбачав залучення широких верств населення до культури і знання; утвердження нової системи цінностей, яка стала позитивно зверненою до людини; формування державно-правового ідеалу; порядок створення демократичних форм правління;

6) ознаки щодо приватного інтересу людини: утвердження за особистим інтересом права бути рушійною силою людських вчинків; забезпечення вільного вияву індивідуальної ініціативи; твердження, що саме «особиста користь» є мірою людських суджень та справжнім розумінням

індивідуальної волі; лише сам індивід може визначати, у чому полягає його власне благо; максимізація індивідуального задоволення автоматично приводить до найбільшого загального блага.

Обґрунтовано, що доба Просвітництва характеризується переходом з теоретичних роздумів про особистість та її місце у суспільстві до практичних дій, які полягають у нормативному закріпленні природних прав людини. Беззаперечно, така позитивна зміна вплинула і на природне право, яке стало оцінюватися щодо справедливості та можливості дійсно забезпечити рівність та свободу для суспільства.

17. Мислителі Нового часу надали пріоритет автономії, свободі та природним потребам окремого індивіда, трактуючи його як самобутнього та незалежну мікроодиницю в суспільстві. Натомість, в епоху Просвітництва індивідуалізм був основою філософсько-правових роздумів, що стосувалися розуміння природного стану та утворення державності. Так, Т. Гоббс розглядав природний стан як суперництво, «війна всіх проти всіх»; Дж. Локк вважав, що у природному стані панували мир та доброзичливість; Ш. Монтеск'є трактував природний стан, як стан, в якому людина спершу слабка та прагне рівності з іншими. Ж.-Ж. Руссо, своєю чергою, вбачав у природному стані лад загальної свободи та рівності. Розуміння природного стану у цих мислителів різне, однак, їх всіх об'єднує одна мета – створення політичного організму як дійсного договору між народом і правителями. Полемізуючи на тему суспільного договору, кожен з цих мислителів торкався одвічних філософсько-правових питань, а саме: свободи, волі, рівності, справедливості. Ці філософсько-правові принципи розглядалися через натуралістичну природу людини, а саме через її основну властивість, як вважалося на той час, – розум. Людина – це раціональна особистість, яка приймає рішення, бореться зі своїми бажаннями, спираючись на розум. Розум, як джерело права, дозволяє людині розвиватися на основі науки, пізнаних нею закономірностей. Отже, у добі Просвітництва надається перевага раціональному, що означає впевненість у необмеженій можливості людського розуму, де розум – засіб до забезпечення внутрішньою свободою людину. Тому на перший план висувається пропагування необхідності постійного розвитку мислення та поширення наукових знань.

18. Індивідуалізм у німецькій класичній філософії – це дуалістичний індивідуалізм, оскільки у вирішенні практично будь-якого питання містить суперечливі тенденції, що також сприяло спробам або штучно розділяти ці тенденції, або по-новому синтезувати їх. Вважаємо, що, незважаючи на таку свою природу, цей індивідуалізм був цінний для розвитку вказаної парадигми загалом такими своїми положеннями: людина – моральна особа, наділена гідністю, незалежністю і автономією; людина залежить від свободи як усвідомленої об'єктивної необхідності; розуміння людини як істоти, що діє: відповідно, розвиток людини можливий лише завдяки діяльності; законодавцем теоретичної та практичної діяльності є людина; виведення доказів існування зовнішнього світу з актів суб'єктивності, тобто зацікавленість внутрішнім моральним суб'єктивним станом індивіда; твердження, що людина – це

досконала частина природи; розкриття душевної природи людини, її морального закону; визнання інтелектуальної автономії особистості, коли пізнання – це діяльність; твердження, що будь-якій дії передуює свобідна воля; підтвердження рівнозначних моральних можливостей та тотожність вільної волі з моральним діянням; розгляд інших особистостей відбувається через моральний закон людини; доведення, що у розумі людини мислиться основа добродетності; все у світі має значення лише як засіб і тільки людина – мета сама в собі; тотожність вільної волі з моральним діянням; людина є особистістю завдяки наявності у неї самосвідомості; персональний мікрокосмос людини є моделлю макрокосмосу; розкриття буття як продукту творчої свободи людини, її діяльності; людина повинна діяти морально в злагоді виключно з апіорним обов'язком, а про необхідність слідувати надприродним вимогам обов'язку їй нагадує розум; основою моралі є почуття провини трансцендентальним, глибинним джерелом якої є свобода волі; духовність є фундаментом практичного розуму, моральності, яка є внутрішньою єдністю нематеріальності особистості; розкриття вільного самовизначення індивіда через прояв розумного, всезагального, трансцендентального, морального начала, однією з вимог якого є гармонійність свободи дії індивіда зі свободою дії кожного іншого.

19. Питання про вплив ідей І. Канта на індивідуалізм є практично невичерпним. Настільки ж невичерпним є питання про рецепцію кантівських ідей в індивідуалізм. Ці питання припускають як всебічний розгляд історії філософії, так і певну інтерпретацію кантівської спадщини.

Особливу увагу мислитель приділив темам духовності та пов'язаним з ним питанням добра і зла в людині, а також моральності як суб'єктивного чинника, адже лише присутній в людині моральний закон є засобом у виборі людини. Тому, завданням людини є розвивати в собі моральні якості, вдосконалювати та виховувати себе, постійно прагнути до добра, звідси віра філософа в нескінченне моральне самовдосконалення людини, яка аналогічна вірі у розум.

Окрім того, велика частина його філософії присвячена морально-природному індивідуалізму, згідно з яким людина належить двом світам: світу природи – де вона феномен, частина сенсильного світу та світу розуму – в якому вона ноумен, тобто здатна виходити за межі природної казуальності. Отже, лише людина як носій розуму має свободу вибору вчинків. Тому людина, на думку Канта, – це автономний індивідуум, наділений трансцендентальною або моральною свободою.

20. Доведено, що всій німецькій класичній філософії притаманний світоглядний дуалізм, оскільки, з одного боку, Кант, Фіхте, Фейєрбах зацікавлені роллю людини у суспільстві, а, з іншого боку, Шеллінг, Гегель розкривають значення соціального та суспільного для людини. Така дуалістична природа цього періоду призвела до продовження розвитку соціальних ідей в марксизмі.

На загал було простежено у всіх вченнях мислителів цього періоду зацікавлення такими дихотоміями, як:

– об'єкт/суб'єкт. Під час розгляду цього виду протиставлення можемо, безсумнівно, стверджувати про пріоритет суб'єкта, адже у німецькій класичній філософії відбулося відкриття трансцедентального суб'єкта Кантом, людина сприйнята як суб'єкт, що не тільки визначає спосіб пізнання, але й конструює предмет пізнання, а докази існування зовнішнього світу виводились з актів суб'єктивності;

– добро/зло. Філософів цього періоду цікавило питання, чи людина від природи є доброю чи злою, що керує нею під час прийняття рішень. Незважаючи на різні погляди щодо цього питання, всі зійшлися на одному – людина має здатність виходити за межі причинно-наслідкової детермінації як автономний індивідуум;

– тіло/дух. Більшість філософів німецької класичної філософії твердили про те, що людина належить двом світам: природному та духовному. Всі їх цікавило питання, яка детермінація: духовна чи тілесна переважає у поведінці людини, і зробили висновок, що людина як суб'єкт моральної свідомості є вільною;

– раціональність/іраціональність. Фактично німецька класична філософія є продовження раціоналізму Нового часу та Просвітництва, тому ідея розкриття людини та людської реальності як продуктів діяльності розуму є ключовою. Вважалося, що людина має свободу вибору вчинків як носій розуму;

– егоїзм/добродетельність. Це протиставлення стоїть у площині фактично ще більшої бінарної опозиції, а саме: приватні інтереси/суспільні інтереси. Під час вирішення цього дуалізму спостерігали дві позиції: з одного боку, егоїзм вважається негативним явищем, крайнім індивідуалізмом, якого необхідно приборкати шляхом уведення законів, морального обов'язку чи імперативу через виховання та освіту. З іншого боку, саме приватні інтереси, людський егоїзм є чинником розвитку всього суспільства, його економічної складової зокрема;

– загальна воля/індивідуальна воля. Ця дихотомія є продовженням попередньої. Як вважав Шеллінг, перед індивідуальною волею повинна схилитися навіть всезагальна, а сприяння здійсненню всезагальних цілей відбувається тільки через реалізацію власних інтересів. Натомість Гегель, як і більшість інших мислителів цього періоду, стверджував, що мета людини повинна збігатися з цілями всезагальної волі, тільки тоді вважатиметься, що людина творить добро та є моральною. Якщо воля індивіда піддається спокусі власних примх і приватних інтересів, а не наслідуює всезагальну волю, то виникає зло. Як наслідок, подібні міркування отримали свій подальший розвиток у вченнях К. Маркса та Ф. Енгельса, які повністю трансформували поняття свободи з індивідуального в колективне та стверджували, що лише в колективі можлива особиста свобода, а умови для реалізації свободи може надати тільки держава.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані наукові результати дисертації:

1. Пилипишин П.Б. Класична парадигма індивідуалізму у праві: філософсько-правовий вимір: Монографія. Хмельницький. 2021. 486с.
2. Hryshchuk Oksana V., Pylypyshyn Pavlo B., Romanynets Marta R., Horetska Khrystyna V. Formation of the Philosophy of Law of Ukraine and the USA under the Influence of Individualist Views: A Consideration through History Aspect. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. Volume XI Issue 4(50) Summer 2020. P. 1160-1168.
3. Pylypenko Volodymyr F., Pylypyshyn Pavlo B., Radanovych Nataliia M. Features of legal regulation of human rights in armed conflicts. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, Vol. 28, No. 1, 2021. S. 43-51.
4. Boichenko Svitlana V., Pylypenko Volodymyr P., Pylypyshyn Pavlo B., Sliusarchuk Khrystyna T. Violations of human rights by war crimes: theory and practice. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, Vol. 28, No. 4, 2021. S. 270-278.
5. Pylypyshyn P., Hanushchyn S., Bec U., Mykhalitska N., Veresclia V. Legal regulation of the financial and economic security of Ukraine. *Financial and credit activity-problems of theory and practice*, 1(42), 2022. S. 510–521.
6. Blikhar M., Melnychenko B., Pylypyshyn P., Ryzhkova A, Ruvin S. Economic and legal justification of the methodological approach to the assessment of the state of budget and tax security of Ukraine. *Financial and credit activity-problems of theory and practice*, 2(43), 2022. S. 357–364.
7. Пилипишин П.Б. Релігійно-прагматичний індивідуалізм як результат філософсько-правової ідеології Середньовіччя. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. №1. С.180-185.
8. Пилипишин П.Б. Філософсько-правові принципи Середньовіччя як фундамент християнського індивідуалізму. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. №7. С. 270-275.
9. Пилипишин П.Б. Проблема індивідуалізації у розкритті питання гуманістичного антропоцентризму Ренесансу. *Університетські наукові записки*. 2020. Том 19. № 1 (73). С. 212-220.
10. Пилипишин П.Б. Філософсько-правова рефлексія витоків індивідуалізму в Античній класиці. *Право і суспільство*. 2020. № 4. С.15-21.
11. Пилипишин П.Б. Проблема індивідуалізму у дофілософському періоді Античності: філософсько-правовий підхід. *Знання європейського права*. 2020. № 2. С. 121-124.
12. Пилипишин П.Б. Розумний індивідуалізм як філософсько-правова позиція М. Монтеня. *Право та державне управління*. 2020. № 3. С.8-13.
13. Пилипишин П.Б. Атомізм та софізм як фундамент історичної можливості практичної реалізації індивідуалізму. *Приватне та публічне право*. 2020. № 3. С.14-18.

14. Пилипишин П.Б. Гуманістично-антропоцентрична інтерпретація нового соціокультурного типу людини доби Відродження. *Юридичний вісник*. 2020. № 3. С. 38-45.

15. Пилипишин П.Б. Індивідуалізм як результат протестантської етики у філософсько-правовому вченні М. Лютера. «*Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*». 2020. Том 31 (70) № 4. С. 279-284.

16. Пилипишин П.Б. Філософсько-правовий погляд на трансформацію ідей індивідуалізму у протестантизмі. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. № 86. С. 169-175.

17. Пилипишин П.Б. Індивідуалістична концепція у філософії права Френсіса Бекона. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 3. (301). С. 212-215.

18. Пилипишин П.Б. Гносеологічно-раціоналістичне розуміння індивідуалізму у філософії права Рене Декарта. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 4. С. 322-326.

19. Пилипишин П.Б. Монадологія як поворот до осмислення індивідуальності у філософії права Г. Лейбніца. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2021. № 49. С. 16-19.

20. Пилипишин П.Б. Індивідуалістичні інтенції у філософії права Томаса Гоббса. *Правова позиція*. 2021. № 1 (30). С. 18-21.

21. Пилипишин П.Б. Формування ідей індивідуалізму у філософії права Джона Локка. *Юридичний вісник*. 2021. №1. С. 49-55.

22. Пилипишин П.Б. Обґрунтування ідей індивідуалізму у Німецькій класичній філософії права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. № 86. С. 169-175.

23. Пилипишин П.Б. Розкриття сутності людини як стержень індивідуалістичної концепції Іммануїла Канта. *Право і суспільство*. 2021. № 1. С. 15-21.

24. Пилипишин П.Б. Людина-ноумен як автономний індивід у філософії права І.Канта. *Правові новели*. 2021. № 13. С. 36-43.

25. Пилипишин П.Б. Людина як істота індивідоцентрична у філософії права Ф.Г. Шеллінга. *Публічне право*. 2021. № 1 (41). С. 206-211.

26. Пилипишин П.Б. Індивідуалізм і спрямованість до світу у філософії права Л. Фейєрбаха. *Університетські наукові записки*. 2020. № 3-4 (74-75). С. 337-345.

27. Пилипишин П.Б. Філософсько-правова інтерпретація індивідуалізму у філософії Монтеск'є та Вольтера. *Університетські наукові записки*. 2020. № 3-4 (74-75). С. 337-345.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

28. Пилипишин П.Б. Формування ідей індивідуалізму у філософії права стародавньої Греції. *Актуальні проблеми прав людини, держави та вітчизняної*

правової системи: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 3–4 квітня 2020 р.). Дніпро: ГО «Правовий світ», 2020. С. 123-126.

29. Пилипишин П.Б. Формування ідей індивідуалізму у філософії права античних полісів. *Пріоритети розвитку юридичних наук у XXI столітті*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 10–11 квітня 2020 р.). Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2020. С. 14-18.

30. Пилипишин П.Б. Античні філософсько-правові традиції як основа середньовічного індивідуалізму. *Сучасний стан і перспективи розвитку держави і права*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 19–20 червня 2020 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2020. С. 20-24.

31. Пилипишин П.Б. Зародження філософсько-правових ідей індивідуалізму у дофілософській традиції античності. *Чорноморські наукові студії*: матеріали Шостої всеукраїнської мультидисциплінарної конференції, (м. Одеса, 15 травня 2020 року). Одеса: Міжнародний гуманітарний університет, 2020. С. 96-99.

32. Пилипишин П.Б. Дуалізм філософсько-правових поглядів на ідею індивідуалізму в епоху Середньовіччя. *Особливості розвитку законодавства України у контексті євроінтеграційних процесів*: міжнародна науково-практична конференція (м. Харків, 5–6 червня 2020 р.). Харків : Східноукраїнська наукова юридична організація, 2020. С. 27-31.

33. Пилипишин П.Б. Розвиток ідей індивідуалізму у філософії права Середньовіччя. *Сучасне правотворення: питання теорії та практики*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 5–6 червня 2020 р.). Дніпро : ГО «Правовий світ», 2020. Ч. 2. С. 130-133.

34. Пилипишин П.Б. Античні філософсько-правові традиції як основа середньовічного індивідуалізму. *Актуальні питання правової теорії та юридичної практики*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 7–8 серпня 2020 р.). Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2020. С. 9-13.

35. Пилипишин П.Б. Фундаментальні ідеї античності як основа ренесансного індивідуалізму. *Юридичні науки: проблеми та перспективи*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 26–27 червня 2020 р.). Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2020. С. 170-172.

36. Пилипишин П.Б. Філософсько-правові каталізатори переходу від середньовічного індивідуалізму до ренесансного. *Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 26–27 червня 2020 року). Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2020. С. 10-13.

37. Пилипишин П.Б. Вплив основних положень гуманістичної програми Джованні Піко делла Мірандоли на індивідуалізм. *Актуальні питання*

реформування правової системи України: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 3–4 липня 2020 р.). Дніпро : ГО «Правовий світ», 2020. С. 121-123.

38. Пилипишин П.Б. Ідеї індивідуалізму у філософсько-правових поглядах Ніколло Макіавеллі. *Правове регулювання суспільних відносин: актуальні проблеми та вимоги сьогодення: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Запоріжжя, 24–25 липня 2020 року). Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2020. С. 10-14.

39. Пилипишин П.Б. Основні світоглядно-правові зміни, які посприяли виникненню індивідуалістичної Реформації. *Особливості розвитку законодавства України у контексті євроінтеграційних процесів: міжнародна науково-практична конференція* (м. Харків, 31 липня – 1 серпня 2020 р.). Харків : Східноукраїнська наукова юридична організація, 2020. С. 15-19.

40. Пилипишин П.Б. Тлумачення людини у Протестантизмі: філософсько-правовий вимір. *Шляхи вдосконалення нормативно-правової бази України як основи сталого розвитку суспільства: міжнародна науково-практична конференція* (м. Харків, 4–5 вересня 2020 р.). Харків : Східноукраїнська наукова юридична організація, 2020. С. 19-23.

41. Пилипишин П.Б. Принцип самоцінності людини як новація філософії Нового часу. *Актуальні проблеми реформування системи законодавства України: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Запоріжжя, 29–30 січня 2021 року). Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2021. С.13-15.

42. Пилипишин П.Б. Реалізація ренесансного гуманістичного потенціалу у філософії права Нового часу. *Пріоритетні напрямки розвитку правової системи України: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 29–30 січня 2021 р.). Львів : Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2021. Ч. 1. С. 17-19.

43. Пилипишин П.Б. Обґрунтування індивіда як незалежного атома суспільства у філософії права Нового часу. *Реформування національного та міжнародного права: перспективи та пріоритети: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, Україна, 22–23 січня 2021 р.). Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2021. С. 8-11.

44. Пилипишин П.Б. Принцип свободи в епоху Нового часу як умова народження нового індивідуального буття. *Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, Україна, 12–13 лютого 2021 р.). Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2021. С. 24-26.

45. Пилипишин П.Б. Ідея свободи людини як головний постулат філософії права доби Просвітництва. *Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Харків, 19–20 лютого 2021 року). Харків : ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2021. С. 6-9.

46. Пилипишин П.Б. Принцип пріоритетності раціонального в епоху просвітництва як можливість розкриття внутрішнього потенціалу людиною. *Право як ефективний суспільний регулятор*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 19–20 лютого 2021 р.). Львів : Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2021. С.18-21.

47. Пилипишин П.Б. Ідеї індивідуалізму у філософії права Гельвенція. *Сучасні проблеми правової системи та державотворення в Україні*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 26–27 лютого 2021 року). Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2021. С. 11-14.

АНОТАЦІЯ

Пилипишин П.Б. Концептуалізація індивідуалізму у класичній філософії права. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.12 «Філософія права». Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, Хмельницька обласна рада. – Хмельницький, 2022.

Дисертація є комплексним науковим аналізом індивідуалізму у класичній філософії права. У дослідженні в процесі філософського та історичного пізнання індивідуалізму втілений новий напрям актуалізації панорамного бачення творення «самості». Мета роботи – доповнення і поглиблення змотивованої теорії з погляду сучасного екстрапольованого проєкту розуміння феномена індивідуалізму у площині перспективного еволюційного обґрунтування семантики його сенсобуття у науковому світі.

Виявлено, що для оцінки сучасних індивідуалістичних поглядів необхідна філософсько-правова рефлексія класичного періоду, без якої неможливо сформувати цілісну картину функціонування індивідуалізму. Уявлення про людину мінялися відповідно до періоду історії розвитку всієї філософії права, з урахуванням світогляду, який був притаманний на той час суспільству, політичному розвитку, суспільному ладу та багатьом іншим формотворчим чинникам. Всі ці процеси впливали на кристалізацію індивідуалізму, який став домінуючою течією у посткласичному періоді. Мета звернення до класичного періоду – довести, що індивідуалізм визрів на традиційних цінностях, які були основою всієї людської цивілізації, а не лише останніх трьох сторіч.

Філософсько-правовий та історичний підхід до осмислення значень природно-правових категорій вимагає, зокрема, урахування змін історичних типів філософування та їх соціокультурної зумовленості. Кожна епоха з погляду історії репрезентує свої філософські стереотипи (взірці), що зберігають культурне значення до сьогодні. У цьому сенсі варто розпочинати «*ab ovo*» від філософської класики Античності, Середньовіччя, Відродження,

Реформації, Нового часу, Просвітництва, Німецької класичної філософії.

Запропоновано, з деякою часткою умовності, розділити в античній філософії кілька основних етапів філософсько-правового осмислення проблеми людини. Перший етап – дофілософська традиція, позначена тим, що людина вперше постає в особі давньогрецьких мислителів із дилемою: що є людське буття. У цьому сенсі філософія як тип світогляду «відкрила», «винайшла» тему людини як ключову детермінанту антропології у філософії права. Другим етапом є розпад старого родового ладу у грецьких містах-державках, процвітання рабовласництва та трансформація попередніх традицій. Цей період характеризується пошуком особистої автономії шляхом відокремлення себе від суспільного цілого та відмови від традиційних уявлень. Третій етап – досократичний, який зумовлений безпрецедентним розвитком індивідуума, що вийшов з-під контролю родової свідомості. Цей етап також пов'язаний із розвитком двох філософсько-правових шкіл: атомізму та софізму. Четвертий етап пов'язаний з життям і діяльністю таких видатних грецьких філософів, як: Протагор, Сократ, Платон і, особливо, Аристотель, філософська спадщина яких найбільш повно виражає досягнення античної класики, зокрема в дослідженні проблеми сутності людини у філософії права. П'ятий етап зазвичай позначається як елліністичний, коли з'являється низка філософсько-правових шкіл: академіки (платонівська Академія), стоїки, епікурейці, кініки тощо. Для цього періоду філософії права характерний перехід до проблем людської етики, моралізаторських одкровень в епоху занепаду, а потім і занепаду еллінської культури, що зумовлений поглинанням Римською імперією грецької держави.

Ключові слова: індивідуалізм, класична філософія права, індивід, свобода, індивідуальні права, індивідуальні інтереси, свобода волі, гідність, автономія, самосвідомість, самоцінність, гуманізм, антропоцентризм.

SUMMARY

Pylypyshyn P. B. Conceptualization of individualism in classical philosophy of law. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The thesis for obtaining the Doctor of Science of Law scientific degree in the specialty 12.00.12 – Philosophy of Law. – Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law, Khmelnytskyi Regional Council. – Khmelnytskyi, 2022.

This thesis is a comprehensive scientific review of individualism in the classical philosophy of law. In this research a new direction of actualization of panoramic vision of creating 'the self' is embodied in the process of philosophical and historical cognition of individualism. The object of the paper is to amplify and to deepen the motivated theory in terms of present-day extrapolated project of understanding the individualism phenomenon through the length of future-oriented evolutionary rationale of the semantics of its sense of being in the light of science.

Philosophic and legal and historical approach to comprehension of meanings of natural and legal categories calls for, in particular, taking into account the changes in historical types of philosophizing and their sociocultural conditionality. Every epoch from the historical point of view represents its own philosophical stereotypes (samples), which retain their cultural importance up to the present day. In this respect it is worth starting '*ab ovo*' from the philosophical classics of the Antiquity, the Middle Ages, the Renaissance, the Reformation, the Early Modern period, the Enlightenment, and the Classical German Philosophy.

We discovered that the legal ideology of the Renaissance epoch greatly influenced the generation of the philosophic and legal thinking based on the awareness that the philosophic and legal truth is impregnated with individual judgement; the crucial role in its discovery belongs to the personality as a subject of reality and law. The basis of the Renaissance legal culture is the human's awareness of their individuality, their right to life space, their own originality, self-awareness, self-actualization, and access to benefits of the world. For this very reason the individualist of that epoch is endowed with such traits as will power, goal commitment, adaptability, flexibility of mind, insatiable zeal, tirelessness, self-sufficiency, love of freedom, etc. The philosophic and legal principles of the humanistic individualism were established, such as: humanism, anthropocentrism, deism and equality, inherent value, sovereignty, autonomy, self-cognition, naturalism, harmony, rationalism, morality, freedom and responsibility, tolerance.

It is substantiated that individualism in Classical German Philosophy is a dualistic individualism, since in solving of virtually any problem it contains contradictory trends that also contributed to the attempts either to divide these trends artificially, or to synthesize them in a new manner. We believe that, in spite of its nature of this kind, this individualism was valuable for development of this phenomenon on the whole by its common patterns as follows: a human is a moral person endowed with dignity, independence and autonomy; a human depends on freedom as a conscious objective necessity; perception of a human as a being that acts accordingly, development of a human is possible only due to their activity; a human is a law-maker of theoretical and practical activity; deduction of the evidence of existence of the outer world from acts of subjectivity, i.e. interest to the inner moral subjective state of the individual; the claim that a human is a perfect part of nature; disclosure of the mental human nature, their moral law; acknowledgement of intellectual autonomy of a personality, when cognition is an activity; a statement that there is free will before any action; recognition of equivalent moral abilities and the identity of free will with moral act; other personalities are viewed through the human's moral law; the evidence that the basis of virtue is underlying in the human mind; everything in the world matters only as means, and only the human is autotelic; identity of free will with moral action; the human is a personality due to their self-awareness; the human's personal microcosm is a model of the macrocosm; consideration of the existence as a product of the human's creative freedom, their activity; the human must act in a moral manner in harmony with a-priori duty only, respectively, it is the reason that reminds the human about the necessity to follow the

supernatural requirements of duty; the sense of guilt makes up the foundation of the moral, which transcendental, deep source is the free will; it is spirituality, which is the internal unity of immaterial personality, that is the basis of practical reason, morality; interpretation of free self-determination of an individual as a manifestation of rational, universal, transcendental, moral principle, one of the requirements of which is the compatibility of the individual's freedom of action with the freedom of action of every other individual.

Key words: *individualism, classical philosophy of law, individual, freedom, individual rights, individual interests, freedom of will, dignity, autonomy, self-awareness, inherent value, humanism, anthropocentrism.*

Підписано до друку 06.01.2023. Зам. № _____
Обсяг 0,9 друк. арк. формат 60x90/16. Наклад – 100 прим.

Надруковано у ТОВ «Хмельницький ЦНТІ»
29000, м. Хмельницький, вул. Свободи, 36
Тел. : (0382) 65-76-24